

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი

რუსთველოლოგიური ძეგლები. 3.

ივანე ლოლაშვილი

რუსთაველი და თამარის
ისტორიკოსთა გინაობის
პრობლემა

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი - 1961

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

Институт грузинской литературы им. Руставели

Руствелологические разыскания. 3.

И. А. ЛОЛАШВИЛИ

Руставели и проблема
личности историков
царицы Тамары

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ТБИЛИСИ—1961

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი

რუსთველოლოგიური ძეგლები. 3.

ივანე ლოლაშვილი

რუსთაველი და თამარის
ისტორიკოსთა ვინაობის
პრობლემა

ნაშრომში „რუსთაველი და თამარის ისტორიკოსთა ვინაობის პრობლემა“ განხილულია რუსთველოლოგიისა და კლასიკური ხანის ქართული საისტორიო მწერლობის უმნიშვნელოვანესი საკითხები: არის თუ არა შოთა რუსთაველი თამარ მეფის ცხოვრების აღმწერი, სანდოა თუ არა ანტონ ბაგრატიონის ცნობა რუსთაველის საისტორიო თხზულების შესახებ, როგორია შედგენილობა თამარის მატრიანეებისა „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისა“ და „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთაჲთაჲსა“, რა საისტორიო წყაროებით სარგებლობდნენ ვახტანგის „სწავლული კაცები“, როდესაც მათ თამარ მეფის ცხოვრების შევსებული რედაქცია შეიმუშავეს, და ვინ არიან ამ „ისტორიათა“ ავტორები?

ანტონ ბაგრატიონის ბიბლიოგრაფიული ცნობის თანახმად და თამარის მატრიანეთა ისტორიულ-ფილოლოგიური და ენობრივ-სტილისტური ანალიზის საფუძველზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ რუსთაველი არის თამარის პირველი ისტორიკოსი, ავტორი „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტისა.

რუსთაველი და თამარის ისტორიკოსთა ქინაობის პრობლემა

1. ბიბლიოგრაფიული ცნობები რუსთაველის არმოდწეული თხზულებების შესახებ

ჩვეულებრივ, როდესაც მკვლევარი შოთა რუსთაველის არ-
მოდწეულ თხზულებებზე მსჯელობენ, ეწყარებიან ზოგად მოსაზრე-
ბას, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორს შეუძლებელია სხვა თხზუ-
ლებაც არა ჰქონოდა დაწერილი. „ქილილა და დამანანი“ ნათქვა-
მია: „ვიდრემდის კალამი მრავლის ფერჯით არ ეტარება, იგავთ-
შეწინიერების დახატვა ქაღალდზედ არ გამოჩნდებოდა“. რუსთაველის
კალამი „მრავლის ფერჯით ნატარია“, წერაში გამოწრთობილია
და ამიტომ ზუნებრივად იბადება კითხვა: ნუთუ დიდმა შოთამ
მხოლოდ „ვეფხისტყაოსანი“ დაწერა? თუ მისმა კალამმა სხვა „იგავთ-
შეწინიერებაც დახატა ქაღალდზედ“, სად არის ის? მოაღწია თუ
არა ჩვენამდე მისი სახელით სხვა თხზულებამაც? ან იქნებ ის ოდეს-
ღაც არსებობდა და დღეს დაკარგულია? აი კითხვები, რომელნიც
ძველიდანვე ყველა რუსთაველოლოგს აინტერესებდა და დღესაც
მკვლევართათვის მსჯელობის საგანს წარმოადგენს.

ჯერ კიდევ გასული საუკუნის დასაწყისში თეიმურაზ ბაგრა-
ტიონმა აღნიშნა: „ვეფხისტყაოსანს“ გარდა „სხუანიცა წიგნნი,
მსმენიეს მრავალთაგან, შოთა რუსთაველისა ნათხუენი არიანო,
მაგრამ ჯერეთ ვერა მივემთხვივე ესევეთარსა სურვილისა ჩემისა
სატრფიალოსა ნიჟსა, რომელიცა უძვირფასესისა დატკობითა აღა-
ვსებდა სულსა ჩემსა“¹.

¹ თეიმურაზ ბაგრატიონი, განმარტება პოემა ვეფხისტყაოსნისა, გ. იმედაშვილის რედაქციით, თბ., 1960, გვ. 294.

ასევე, 1830 წელს „ჟურნალ აზიატიკ“-ის მეექვსე წიგნში მარბროსემ გაკვრით შენიშნა: რუსთაველს „ვეფხისტყაოსანს“ გარდა სხვა თხზულებაც ჰქონია დაწერილი. ეს უნდა იყოს „თამარიანი“, თამარ მეფის საქებრად შეთხზული სახოტბო ძეგლი, რომელსაც შეცდომით ჩაბრუხადეს მიაწერნო. მაშინ ფრანგი ისტორიკოსი ყურადღებას ამახვილებდა რუსთაველის სიტყვებზე: „თამარს ვაქებდეთ მეღესა“, „ვთქვენი ქებანი ვისნი მე“, „მას ვაქებ, ვინცა მიქია“, და ამის მიხედვით ვარაუდობდა, რომ რუსთაველის „ქებანმა“ ჩვენამდე მოაღწია „თამარიანის“ სახითო².

1902 წელს ეს მოსაზრება განავითარა ნ. მარმა წიგნში „Мре-внеструнные одописны“. იგი წერდა: „თამარიანის“ ოდები, ალბათ, დაწერილია შოთა რუსთაველის მიერ. „ჩაბრუხადე“, თუ მისი მოხსენება სწორ გადმოცემაზეა დაფუძნებული, რუსთაველის გვარია...³ გამოჩენილი ქართველი პოეტის სრული სახელწოდება უნდა ყოფილიყო შოთა ჩაბრუხადე-რუსთაველი: ოდები („თამარიანი“) შემონახულა გვარით, პოემა-რომანი („ვეფხისტყაოსანი“) კი—პოპულარული პოეტის სახელითა და ზედწოდებით⁴.

„თამარიანის“ ავტორად რუსთაველს მიიჩნევდა აგრეთვე მ. ჯანაშვილი. ის უფრო შორს მიდიოდა: გამოთქვამდა მოსაზრებას, რომ „აბდულმესიანიც“ რუსთაველის დაწერილიაო. აი რას წერდა ისტორიკოსი: „იოანე შავთელი ჩვენ მიგვაჩნია ჩაბრუხადელ (შავთელი მას დაერქმეოდა შავმთაზე მოღვაწეობის გამო), ხოლო თამარიანის შემთხვეული, ჩვენის აზრით, არის იგივე ვეფხისტყაოსნის ავქსონი, შოთა რუსთაველი (მესხი)“⁵.

თანამედროვე მეკლევარნი არ იზიარებენ მ. ბროსეს, ნ. მარსა და მ. ჯანაშვილის ამ შეხედულებებს, მაგრამ რუსთაველის სხვა თხზულებათა ძიებას მაინც აგრძელებენ. ამ მხრივ უპირველესად მოსახსენებელია მეკლევარი პ. ინგოროყვა, რომელიც დღესაც დაბეჯითებით იცავს იმ დებულებას, რომ რუსთაველს დაუწერია „ვეფხისტყაოსანს“ გარდა ორი პოემა-რომანი—„ქებანი“ და ამბავი იოსებ მწვენიერისა.

² JA, 1830, VI, გვ. 375—376.

³ TP, IV, 1902, გვ. 76. ნ. მარის მოსაზრება გაიზიარა ი. ფანცხავამ წერილში „ვეფხისტყაოსნის ავტორის საკითხის შესახებ“ (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. № XI-B. 1941, გვ. 185—225).

⁴ იქვე, გვ. 59, სკოლიო 2.

⁵ ნ. ჯანაშვილი ი, თამარ მეფე და მისი ისტორიკოსნი (მოამბე, № 2, 1904, გვ. 6).

„ვეფხისტყაოსნის“ პროლოგში ნათქვამია:

თამარს ვაქედოთ მეფესა სისხლისა ცრემლ-დათხეული,
ვთქვენი ქებანი ვისნი მე არ-ავად გამორჩეული.
მელნად ვიხმარე გიშრის ტბა და კალმად მე ნა რხეული.
ვინცა ისმინოს, დაესვას ლახვარი გულსა ხეული (4).

ან კიდევ:

ჩემი აწ ცანით ყოველმან, მას ვაქებ, ვინცა მიქია;
ესე მიჩნს დიდად სახელად, არ თავი განმიქიქია! (19, 1—2).

ამის მიხედვით პ. ინგოროყვა აღნიშნავს: რუსთაველს „ვეფხისტყაოსნის“ გარდა დაუწერია „ქებანი“, რომელიც მას თამარისადმი მიუძღვნია. ეს „ქებანი“ ყოფილა პოეტური ნაწარმოები, იმავე ფორმისა, როგორიც არის „ვეფხისტყაოსანი“, ე. ი. პოემა-რომანი. დაწერილი ყოფილა „ვეფხისტყაოსანზე“ ადრე, დაახლოებით 1196—1200 წლებს შორის. თხზულება ავტორისათვის საბედისწერო გამხდარა, რადგანაც რუსთაველს მასში გამოუხატავს მანიქველური იდეები. ამის გამო ორტოდოქსალურად განწყობილი საზოგადოება აღშფოთებულა, რასაც პოეტის სამშობლოდან განდევნა მოჰყოლია, „ქებანი“ კი მოუსპიათ⁶.

პ. ინგოროყვას მოსაზრება პრინციპულად უარყო კ. კეკელიძემ და მის სანაცვლოდ პოგევს „ვეფხისტყაოსნის“ ციტირებული ტაეპების სხვანაირი განმარტება: „ვთქვენი ქებანი ვისნი მე“ ნიშნავსო: „მე უკვე ვთქვი, დავწერე მისი (თამარის) ქება ვეფხისტყაოსანში“. აქ „ქებანის“ სახით ნავარაუდევია „ვეფხისტყაოსანი“ და არა სხვა რაიმე ნაწარმოები. რაც შეეხება გამოთქმას „მას ვაქებ, ვინცა მიქია“, ის უნდა იკითხებოდეს არა ტრადიციული, წარყვნილი სახით, არამედ, როგორც აკად. ნ. მარზა ნათელჰყო—მას ვაქებ, ვინცა მიქია“ (ე. ი. „Я воспеваю ты, кому не дано отвлечь меня с места“). ამრიგად, კ. კეკელიძის აზრით, მოსაზრება რუსთაველის „ქებანის“ შესახებ წარმოშობილია „ვეფხისტყაოსნის“ პროლოგის სტროფთა არასწორი ინტერპრეტაციის შედეგად⁷.

⁶ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, I, 1926, გვ. 283—295; შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, პ. ინგოროყვას შესავალი წერილით, 1937, გვ. XXII—XXVII; პ. ინგოროყვა, რუსთაველის ეპოქის სალიტერატურო მემკვიდრეობა (რუსთაველის კრებული, 1938, გვ. 12—13).

⁷ კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტორია, II, 1958, გვ. 123—124.

ა. ბარამიძე იზიარებს „თამარს ვაჭებდეთ მეფესა“-სტროფის კეკელიძიანულ ინტერპრეტაციას⁸, მაგრამ ამავე დროს აღნიშნავს: რუსთაველს „მართლაც შეიძლებოდა ჰქონოდა დაწერილი სახოტბო ნაწარმოებში (ვეფხისტყაოსნის პროლოგი რამდენადმე ამჟღავნებს სახოტბო ტრადიციას), ოღონდ არსაიდან ჩანს, რომ საგულვებელი თხზულება მაინცდამაინც იყო „ქებანი“ და იგი წარმოადგენდა პოემა-რომანს“⁹.

შ. ნუცუბიძე „ქებანის“ შესახებ ავითარებს იმავე მოსაზრებას, რასაც იცავს პ. ინგოროყვა, თუმცა იქვე აღნიშნავს, რომ „ამჟამად ჩვენ მოკლებული ვართ შესაძლებლობას დავადგინოთ, თუ როგორი ხასიათისა იყო ეს ქებანი“¹⁰.

პ. ინგოროყვას და შ. ნუცუბიძის საერთო დებულება მისაღებია: „ვეფხისტყაოსნის“ პროლოგის მე-4 და მე-19 სტროფებში ნამდვილად დაცულია ცნობა რუსთაველის სახოტბო თხზულების შესახებ და საჭიროა მას მეტი ნდობა გამოვუცხადოთ. პოეტი გარკვევით წერს (4, 1—2 და 19, 1—2):

ა. „(ჩვენ) სისხლისა ცრემლ-დათხეული ვაჭებდეთ თამარ მეფეს, რომლის (ვისნი) ქებანი, არ-აყად გამოარჩეული, (უწინაც) ვაჭვი (დაეწერე, შევეთხე)“.

ბ. „აწ ყველამ გაიგეთ ჩემი (ნათქვამი): ვინც მე (უწინ) შემოქია, (ახლაც) იმას ვაჭებ. ეს მე დიდ სასახელო საქმედ მიმაჩნია, (ამიტომ თამარისადმი ქებანი) თავი არ შემირცხვენია“¹¹.

ორივე შემთხვევაში რუსთაველი უნდა გულისხმობდეს არა მარტო „ვეფხისტყაოსანს“, არამედ თავის ადრინდელ თხზულებასაც—ე. წ. „ქებანს“, რომელიც მას „ვეფხისტყაოსნის“ მსგავსად თამარისადმი მიუძღვნია.

„ქებანში“ თამარი ყოფილა შექმნილი. მას წერის დროს, როგორც თვით პოეტი ამბობს, მელნად უხმარია გიშვრითით შავი ტბა (თამარის თვალები) და კალმად—რხეული ლერწამი (თამარი-სავე წერწეტი და რხევადი ტანი).

⁸ ა. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი, თბ., 1958, გვ. 44.

⁹ იქვე, გვ. 362.

¹⁰ Ш. Н у ц у б и д з е, Творчество Руставели, 1958, გვ. 217—220.

¹¹ ილ. აბულაძის განმარტებით, „თავი არ განმიქია“ ნიშნავს: „თავი (ჩემი მე) არ განიცხადებია ან არ გამიმჟღავნებია“ (თსუ შრომები, XXX—XXXI, გვ. 298).

კითხვა იბადება: რა ჟანრით უნდა ყოფილიყო დაწერილი ეს „ქებანი“? მ. ბროსე, ნ. მარი და მ. ჯანაშვილი ვარაუდობდნენ, რომ „ქებანი“ წარმოადგენდა სახოტბო ლექსების კრებულს (თუ სახოტბო პოემას); პ. ინგოროყვა მას უწოდებს „პოემა-რომანს“, ხოლო შ. ნუცუბიძე — ხან „სიმღერებს“, ხანაც „ჰიმნებს“, მაგრამ შოთას ცნობიდან არ ირკვევა, რომ „ქებანი“ შეიქმედა ლექსად იყო დაწერილი. არ არის გამორიცხული საწინააღმდეგო შესაძლებლობა. იქნებ „ქებანი“ შოთამ პრაქტიკულად დაწერა? ცნობილია, რომ კლასიკურ ხანაში სახოტბო ხასიათის თხზულებანი იწერებოდა არა მარტო ლექსად, არამედ პროზაულადაც. ასე რომ, რუსთაველის ამ არმოღწეული თხზულების წინააღმდეგ და მისი ჟანრობრივი ხასიათის შესახებ ნსჯელობა ყოველთვის საკამათო იქნება. სანამ არ აღმოჩნდება თვით საძიებელი ძეგლი ან მის შესახებ რაიმე გარკვეული ბიბლიოგრაფიული ცნობა. თვით სათაურიც „ქებანი“ პირობითია. რაკი რუსთაველი ამბობს „ვთქვენი ქებანი“-ო, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ საძიებელ ძეგლს უშუალოდ „ქებანი“ ეწოდებოდა. პროლოგის ცნობიდან მხოლოდ ეს უნდა ვივარაუდოთ, რომ რუსთაველს რაღაც სახოტბო თხზულება ჰქონდა დაწერილი და მასში შექცეული ყოფილა თამარ მეფე.

* * *

მეორე ბიბლიოგრაფიული ცნობა, რომელიც აგრეთვე რუსთაველის სხვა ჩვენამდე არმოღწეულ თხზულებას შეეხება, შემოგვინახა ანტონ კათალიკოსმა „ქართული ღრამატიკის“ პირველ რედაქციაში. ანტონის ეს შრომა შედგება სამი ნაწილისაგან. კერძოდ მესამე ნაწილში ის საუბრობს „შეთხზუაობისათჳს ნაწილთა სიტყჳსათა და მექმეობისა მათისა“, ხოლო მის მე-16 თავში განიხილავს „ძველთა შეთხზუაობათა“ სახეებს ძველ-ქართულ თხზულებათაგან ამოკრეფილი მაგალითების მიხედვით და აღნიშნავს: ცველნი შეთხზუაობანი განიყოფების სამ სახედ:

„პირველ იგი არს, რომელსა აქუს სიმცირე რჩეულ-მომზრახობისაგან, გარნა აღვილ გასაგონ“ (მაგ. „სითხზუ სჳნაქსარისა და მოთხრობათა“);

„მეორე უკუ არს, რომელსა საშუალ ქცევაჲ აქუს რჩეულ-მომზრახობისაგან და ტკბილ-სიტყუაობისაგან, გარნა — უფრორე აღვილ გასაგონ, ვიდრემე არს ყოველთა“ (მაგ. „სითხზუ უმეტესთა კერძოთა საღმრთოთა წერილთასა“);

„მე სა მე ვიდრე მე არს, რომელსა სრულიად აქუს რჩეულ-
მომზრახობისაგან და ტკბილ-სიტყუაობისაგან და არა არს გასაგონ“
ყოველთა მკითხველთათვის, არამედ ის თავის ნაყოფს გამოიღებს
მხოლოდ მეცნიერთა შორისო.

მესამე სახის შეთხზვაობის ავტორებად „ვიტყვ უკუშ: დიონი-
სის, ღვთისმეტყველსა, დიდსა ათანასის, ვასილი კესარიელსა, გრი-
გორის ნოსელსა, ღირსსა ეფრემ სირიელსა, ღირსსა მაქსიმეს, ანა-
სტასი სინელსა, საღმრთოსა გერმანეს კონსტანტინეპოლელსა,
ტკბილ-მეტყველსა იოანეს მანსურსა, იოანე სინელსა, იოანე ფილო-
სოფოსსა ქართუმლსა, მეფესა აფხაზთა და ქართუმლთასა დავითს,
ეფრემს და არსენის—ღრამატიკოსთა ღირსთა, არსენის ქართუმლ-
თა ზამათმთავარსა, შოთა რუსთაველსა—გამომთქმელსა მეფის თა-
მარის ცხოვრებისასა, და სხუთა“¹².

ამის შემდეგ ანტონი ქართული შეთხზვაობის კლასიფიკაციას
ურთავს საილუსტრაციო ტექსტებს, რომელნიც მას ამოუწერია
ძველ-ქართულ საღვთისმეტყველო, ფილოსოფიურ თუ საისტორიო
თხზულებათაგან, და იქვე იძლევა იმ ამონაწერების განმარტებას.
კერძოდ მესამე შეთხზვაობის ნიშნად ის იმეწმებს ზემოჩამოთვლილ
მწერალთაგან თორმეტი ავტორის თოთხმეტ ციტატას და ყველას
სათითოდ განმარტავს. ამ ციტატების რიცხში მეორე ადგილზე
მოთავსებულია ამონაწერი რუსთაველის თხზულებიდან. მას სათაუ-
რად აქვს: „წერილთაგან შოთასთა, რომელ აღწერა ცხოვრებაჲ
მეფის თამარისა“, რომელიც ხელნაწერებში ჩაწერილია წითურად
და ამას მოსდევს ციტატა:

„არა მოაკლდა შთაზიდუასა შინა საბლისასა,
არამედ მეტად დამდაბლებულმან გონიერისა გონე-
ბისაგან იყოვლისფერა გარემოდ, რათა მოქცევი
თჳსი მარტიობით იხილვოს გუარსა შინა ანაგისასა
შეუყოფელად ვნებათა“.

ანტონ კათალიკოსის ამ ცნობას პირველად ყურადღება მიაქ-
ცია ა. ცაგარელმა და გამოთქვა ასეთი მოსაზრება:

«Антоний приводит в прибавлении же своей 1-ой Грамматики, как образец высокого слова, отрывок из сочинения Руставели «Глинеописание царьцы Тамары», между тем со сему Вепхисткаосани, по которой этот поэт до сих пор только и был известен, он ни разу не цитирует. Этот образец «высокого сло-

¹² А 531, ფ. 175v; Н 852, ფ. 208v; Q 881, ფ. 180 r—v.

დესაც მან ანტონის ცნობა, ა. ცაგარლის მიერ გაუფასურებული და დამარბული, ხელახლა აღმოაჩინა, გამოაქვეყნა და ქართული ლიტერატურის მკვლევართა ყურადღების ცენტრში მოაქცია.

ი. აბულაძის შრომას გამოეხმაურა კ. ქეკელიძე. მან კარტეგორიულად უარყო არა მარტო მოსაზრება თამარის მეორე ისტორიკოსისა და რუსთაველის იგივეობის შესახებ, არამედ ანტონის ცნობის მეცნიერული ღირებულებაც ეჭვის ქვეშ დააყენა. მკვლევარი წერს: თამარის მეორე ისტორია (ანუ -ცხივრება მეფეთ-მეფისა თამარისი¹⁶) „საეკლესიო სვინაქსარული საკითხავია“, რის გამოც „ძალიან საეჭვოა, რომ რუსთაველს დაეწერა ამგვარი შინაარსის, ხასიათისა და მიზანდასახულობის თხზულება. ანტონის ცნობა სწორედ რაღაც გაუგებრობაზეა აგებული, ამიტომ ეს საკითხი უნდა მოიხსნას და სხვა გზები გამოიძებნოს ამ საისტორიო თხზულების ნამდვილი ავტორის აღმოაჩენად“¹⁶.

მოსაზრება გამოთქვა აგრეთვე ა. ბარამიძემ: ციტატა, რომელიც ანტონს ამოუწერია რუსთაველის საისტორიო თხზულებიდან, „მართლაც ძლიერი ენაწყლიანობის ბეჭედს ატარებს, მაგრამ მხოლოდ ამის გამო არ შეიძლება თავისთავად ძვირფასი ცნობის შეფასება და უყოყმანოდ უკუგდება. საზოგადოდ შესაძლებელია ერთისა და იმავე ავტორის ერთი ტიპის ნაწარმოები ერთი სტილით იყოს გაშრობული, მეორე კიდევ მეორე სტილით .. აღძრულ საკითხზე ჯერჯერობით მაინც შეუძლებელია რაიმე კონკრეტულისა და აბსტიუტის თქმა. ანტონის მოწმობა თავისთავად დიდად მნიშვნელოვანი ფაქტია და ანგარიშგასაწევი დოკუმენტი“¹⁷.

ამრიგად, მკვლევართა ერთმა ჯგუფმა (ა. ცაგარელი, კ. ქეკელიძე) ანტონის ცნობა რუსთაველის საისტორიო თხზულების შესახებ „რაღაც გაუგებრობად“ გამოაცხადა, მეორე ჯგუფმა კი (ი. აბულაძე, ა. ბარამიძე) მას მნიშვნელოვანი და ანგარიშგასაწევი დოკუმენტი უწოდა. ჩვენ ვიზიარებთ მეორე ჯგუფის მკვლევართა მოსაზრებას. როგორც აღვნიშნეთ, ანტონი თავის „ღრამატიკაში“ მაღალსიტყვაობის ნიშნულზე იმოწმებს თორმეტი ავტორის თოთხმეტ ციტატას. ეს ციტატები ძველ ქართულ ხელნაწერებში დავებნეთ და ყველა აღმოჩნდა იმ ავტორთა ნაწერებში, რომელნიც

¹⁶ კ. ქეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1958, გვ. 127.

¹⁷ ა. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი, 1958, გვ. 365—366 (დაყოფა ჩემია, ა. ლ.).

დასახელებული არიან ანტონის „ლრამატიკაში“. ამონაწერები დედნებს ზუსტად ემთხვევა (შეინიშნევა მხოლოდ უწინშენელო ვარიანტული სხვაობა, რაც გადამწერთა კალმის შეცდომად შეიძლება ჩაითვალოს). ამის ცხადსაყოფად აქვე მოვიყვანთ „ლრამატიკიდან“ მაღალსიტყვაობის ნიმუშად ჩათვლილ ყველა ციტატას და მათ შესატყვის წყაროებს, რომელნიც ძველ-ქართულ ხელნაწერებს შემოუნახავთ:

ციტატები ანტონის „ლრამატიკიდან“

„1. წერილთაგან იოხიპოხისთა მეათსამეტის წიგნის დაწყებობაგან

რომლითა უკუშ სახითა იუდეულთა ნათესაჲმან, დამონებულმან ამან მაკედონთაგან, მიიღო თავისუფლებაჲ და რაოდენთა შინა და ვითართა ღუაწლთა მავალი მკედართმთავარი და იუდა მოკუდა, მათოჲს მბრძოლი, უწინარესსა ამისსა წიგნსა ცხადად გვიკმნიეს.

2. „[ხემოთ დამოწმებული ციტატა „წერილთაგან შოთასთა, რომელ აღწერა ცხორებაჲ მეფისა თამარისა“].

3. ეფრემ მცირისა ქართუშლისა მოთხრობისაგან ქართუშლთა მოქცევისა

ხოლო მან ბეჴობითა კრებისათა მთავარეპისკოპოსთა, მიტროპოლიტთა და ეპისკოპოსთა თჳსთა თა მისცა ქართუშლთა განჴსნითი, რათა თჳთ მათისა საზღურისა ეპისკოპოსთაგან ჴელნი დაჴსნოდინ ჟამად-ჴამადსა კათოლიკოსსა ქართლისასა.

თხზულებანი, სადაც ეს ციტატები დაცული

1. იოხიპოს ფლავიოხი: „იუდეობა რივისა ძეულ სიტყვაობისა წიგნი მეათსამეტე“

რომლითა უკუშ სახითა იუდეულთა ნათესაჲმან, დამონებულმან ამან მაკედონთაგან, მიიღო თავისუფლებაჲ და რაოდენთა შინა და ვითართა ღუაწლთა მავალი მკედართმთავარი მათი იუდა მოკუდა, მათოჲს მბრძოლი, უწინარესსა ამისსა წიგნსა შინა ცხადად გვიკმნიეს“ (S 374, ფ. 4r).

2. მოთაესებულთა „თამარ მეფის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის „ბოლოსიტყვაში“. რომლის ტექსტს სრულად დავიმოწმებთ ჴვემოთ (იხ. გვ. 19).

3. ეფრემ მცირე: „უწყებაჲ მიზეზსა ქართველთა მოქცევისაჲ...“

ხოლო მან ბეჴობითა კრებისაჲთა მთავარეპისკოპოსთა, მიტროპოლიტთა და ეპისკოპოსთა თჳსთა თანა მისცა ქართველთა პარტრეპტიკონი, რომელ არს განჴსნითი, რათა თჳთ მათისა საზღურისა ეპისკოპოსთაგან ჴელნი დაჴსნოდინ ჟამად-ჴამადსა კათოლიკოსსა ქართლისასა“ (თ. ბრეგაძის გამოცემა, 1959, გვ. 9).

4. წერილთაგან დიონისიხთა ზეცვიერის მღვდელთმთავრობისა 1 თავისაგან

რამეთუ არცა შესაძლებელ არს ჩუენ-
და სხუებრ გამობრწყინებად ღთ-
მთავრობითსა შარავანდედსა, არა თუ
სახისმეტყუელებით დაბურვილ იყოს
წმიდებითა მით კრეტსაბჟელებითა

**5. წერილთაგან ღმრთისმეტყუელისათა
ქრისტეს შობის ძლითისაგან**

სიტყუათანი ნუ ფრიად მინდობილ
ხართ სიტყუათა და ნუცა ჰბრძნობთ
ნამეტნავად და ხესთა სიტყუისა.

**6. იოანე ფილოსოფოსისა 11 თავის გან-
მარტებისაგან კავშირისა**

ესე ხედვად მეტყუას ჩუენ, ვითარმედ
სამარადისოდ ერთ და იგივე ოქიმაჲ
სულისა, მით რომელ მიუდრეველისა
სულისა მიზეზისა მიერ აღიქმნების.

**7. მისივე მისვე კავშირის განმარტე-
ბისაგან ორ (?) თავისა**

ამას ყოველსა აღნამკსა შორის გონე-
ბათა და გონიერთასა მოქმედება მიუ-
დრეკ და იგივეობა და უძრავ და უზე-
რებელ.

**8. დამასკელის წერილთაგან
1 წიგნისა, 11 თავისა**

ერთი ღმერთი ვუწყით და მხოლოდ
თუთებათა შინა, ხოლო მამობისა და

**4. დიონისე არეოპაგელი: „ზეცათა
მღვდელთმთავრობისათჳს“ (თავი 1)**

„რამეთუ არცა შესაძლებელ არს ჩუენ-
და სხუებრ გამობრწყინებად ღთ-
მთავრობითსა შარავანდედსა, არა თუ სახის-
მეტყუელებით დაბურვილ იყოს წმი-
დებითა მით კრეტსაბჟელებითა“ (A 110,
გვ. 209).

**5. გრიგოლ ღვთისმეტყველი: „სიტყუათა
მიმართ და ივლიანის განმასწორებე-
ლისა თანამოსწავლე მისხა ყოფილისა
წინაღღესა ქრისტეს შობისაჲსა აღწე-
რისათჳს“**

„სიტყუათანი ჩუ ფრიად მინდობილ
ხართ სიტყუათა და ნუცა ჰბრძნობთ
ნამეტნავად და ხესთა სიტყუისა“ (იერუ-
სალიმის ხელნაწ. № 8, ფ. 6r).

**6. იოანე პეტრიწი: „განმარტებაჲ პრო-
კლესთჳს დიადოხოსისა და პლატონუ-
რისა ფილოსოფიისათჳს“ (თავი 210)**

„ესე ხედვად მეტყუას ჩუენ, ვითარმედ
სამარადისოდ ერთ და იგივე ოქიმაჲ
სულისაჲ, მით რომელ მიუდრეველისა
სულისა მიზეზისა მიერ აღიქმნების“
(შრომები, II, 1937, გვ. 205).

**7. მისივე „განმარტებაჲ პროკლესთჳს
დიადოხოსისა“... (თავი 26)**

„ამას ყოველსა აღნამკსა შორის გო-
ნებათა და გონიერთასა მოქმედებაჲ
მიუდრეკ და იგივეობა და უძრავ და უზე-
რებელ არს“ (შრომები, II, 1937, გვ. 71).

**8. იოანე დამასკელი: „გარდამო-
ცემაჲ უკიდობელი მართლმადი-
ლებელისა ხარწმუნოებისაჲ“ (არ-
ხენ ვაჩეს ძის თარგმანი,
წიგნი 1, თავი 11)**

„ერთი ღმერთი ვუწყით და მხოლოდ
თუთებათა შინა, ხოლო მამობისა და

ძეობისა და გამომავლობისათა მიხედ-
ბითა და მიხედვისგანობითა და სრულ-
ბითა გუამოვნებისათა, ესე იგი გუარ-
თა მყოფობისათა განყოფილებასა გუ-
ლის-ჴმა-ჴყოფთ.

**9. დავით მეფისა ხინანულხისა
გალობათაგან, 3 გალობისა**

ამისთჳს სისხლთა ქალწულებრივთა
ჴორცნი ღმრთისანი, და ახალი შეხავე-
ბა, ღმერთი და კაცი, რათა იოხდეს
დედა ჩემებრ განწირვით უსასოჴმნილ-
თათჳს.

**10. ათანახისი ხაცხოვრებელისა
ქრისტეს გამოჩინებისათჳს თჴმუ-
ლისაგან**

ყოველნი მიიხუნა ქალწულისაგან,
რაოდენნი პირველთაგანვე ღმერთმან
შესამტკიცებელად კაცისა მოიგონნა და
შეჴმნნა, თჳნიერ ცოდჳსა¹⁸.

**11. არსენი ქართლისა კათალიკო-
სისა გალობათაგან შიო მღვიმე-
ლისათა**

სხუა მოაესი იუჴმბრი, სხვისა ილია-
სი ელისებრი, ევაგრი სულისა ტრფია-
ლი, არა ხალენითა წყლისა გამჴები,
გარნა კუშრთბითა მოძღუარისათა.

**12. წერილთაგან ეფრემისთა ნეტა-
რებისა ძლითისაგან**

ხენა იეროსალიმში, ქალაქი მეფუისა
დიდისა, სადათ იგი წარვიდა საღმობა,
მწუხარება და სულოტჴმა.

ძეობისა და გამომავლობისათა, მიხე-
ზობითა და მიხედვისგანობითა და სრულ-
ლებითა გუამოვნებისაჲთა, ესე იგი არს,
გუარითა მყოფობისაჲთა, განყოფილება-
სა გულის-ჴმა-ჴყოფთ“ (N 1463, ფ.
57r; შდრ. ბექდურო გამოცემა, მოსკოვი,
1744 წ.).

**9. დავით აღმაშენებელი: „გა-
ლობანი ხინანულისანი“
(გალობა IV)**

ამისთჳს სისხლთა ქალწულებრივთა-
გან ჴორცნი ღმრთისანი, და ახალი შე-
ხავებაჲ, ღმერთი და კაცი, რათა იოხ-
დეს დედაჲ ჩემებრ განწირვით უსასო-
ჴმნილთა“ (პ. ინგოროჴუა, გიორგი მერ-
ჩულე, 1954, გვ. 602).

10. ათანახე აღექსანდრიელი

ყოველნი მიიხუნა ქალწულისაგან, რა-
ოდენნი პირველთაგანვე ღმერთმან შე-
სამტკიცებელად კაცისა მოიგონნა და
შეჴმნნა, თჳნიერ ცოდჳსა“.

**11. არსენ კათალიკოსი: გალობანი
შიო მღვიმელისანი (გალობა დ)**

„სხუაჲ მოსესი ისუებრი, საჴა ელიასი
ელისებრი, ევაგრი სულოჲ ტრფიალი,
არა ხალენითა წყლის განმჴები, გარნა
კუშრთბითა მოძღუარისათა“ (A 160,
გვ. 617—618).

**12. ეფრემ ასური: „ასკეტიკონი“
(წიგნი პირველი), ნეტარებისა
თავისაგან**

„ხენაჲ იმჴლში, რომელ არს ქალაქი
მეფუისა დიდისაჲ, სადაჲთ იგი წარვიდა
საღმობაჲ, მწუხარებაჲ და სულოტჴმა“
(A 673, ფ. 52r).

¹⁸ ეგზეგეტიკოსი ამავე სათაურით ანტონს დამოწმებული აქვს „მხანეტ-
ყველებაშიც“ (პ. კარბელაშვილის გამოცემა, თბ., 1892, გვ. 137).

**13. წერილთაგან მაქსიმესთა
! ასეულის 8 რიცხვისაგან**

რომელი განაშორებდეს გონებასა ღმრთისა მიმართისა სიყუარულისაგან და გრძნობათაგანისა რაჲსამე თანა-შეკრულად აქუნდეს, ესე წინა პატივს-ჰსცემს სულისა კორცთა და დამბადებელისა ღმრთისა უფროს მის მიერ დაბადებულთა.

**14. მიხივე მიხვე წიგნისაგან მიხვე
ასეულის 9 რიცხვისაგან**

უკეთუ ცხოვრებაჲ გონებისა განათ-ლებაჲ არს მეცნიერებისა, და ამას ღმრთისა მიმართ ჰშობს სიყვარული კეთილად, არა-რაჲ უაღრეს ითქუმის წმიდისა სიყუარულისა“¹⁹.

**13. მაქსიმე აღმსარებელი: ოთხ-
ხეულის პირველი ასეული
(მუხლი მე-8)**

რომელი განაშორებდეს გონებასა ღმრთისა მიმართისა სიყუარულისაგან და გრძნობათაგანისა რაჲსამე თანა-შეკრულად აქუნდეს, ესე წინა პატივს-ჰსცემს სულისასა კორცთა და დამბადებელისა ღმრთისა [უფროს] მის მიერ დაბადებულთა“ (A 711, ფ. 26r).

**14. იმავე თხზულებიდან პირვე-
ლი ასეული (მუხლი მე-9)**

„უკეთუ ცხოვრებაჲ გონებისა განათ-ლებაჲ არს მეცნიერებისა, და ამას ღმრთისა მიმართ ჰშობს სიყვარული კეთილად, არა-რაჲ უაღრეს ითქუმის სიყუარულისა“ (A 711, ფ. 26r).

რა ირკვევა ამ ამონაწერების შედარებიდან?

—სამი საგულისხმო გარემოება:

1. როდესაც ანტონი ძველი ქართული მწერლობიდან რაიმე ციტატას იმოწმებს, უშეცდომოდ ასახელებს წყაროს (დამოწმებული ციტატის შემცველ თხზულებას და ავტორს);

2. თორმეტი თხზულებიდან თერთმეტის სახელწოდება და ცნობები მათი ავტორების შესახებ დაცულია, ანტონის ციტაციის თანახმად, ჩვენ მიერ დაძვნილ ხელნაწერებში.

3. ანტონის ცნობები ამ თხზულებების ავტორთა შესახებ მომდინარეობენ იმ წყაროებიდან, რომლებშიც დაცულია ანტონის მიერ ამოწერილი ციტატები.

საერთოდ ანტონი განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს ცი-ტატების სწორად ამოწერას და წყაროს უშეცდომოდ მითითებას. საგულისხმოა, რომ ანტონის შრომებში ციტატები ხშირად ბრჭყა-ლებშია ჩასმული ან ჩაწერილია ძირითადი ტექსტისაგან განსხვა-ვებული ხელით, ხოლო იმ თხზულების ავტორი და სახელწოდება, საიდანაც ციტატაა ამოღებული, მითითებულია იქვე სქოლიოში (ან ციტატის ბოლოს, ან გვერდით აშიაზე, ანდა სათაურში). ცი-ტატები ანტონს ძველ ქართულ თხზულებათაგან დამოწმებული

¹⁹ Q 881, ფ. 182v—183v; A 531, ფ. 177v—179r; H 852, ფ. 211v—213r.

აქვს აგრეთვე „მზამეტყველებაში“, „მარტირიკასა“²⁰ და მხითარ სებასტიელის „რიტორიკაში“²¹. მათშიც ის სიზუსტეს ამჟღავნებს. განსაკუთრებით ეს ითქმის „მარტირიკაზე“, სადაც ნათლად მოჩანს ძველი ქართული მარტიროლოგიური ლიტერატურის საუცხოო ცოდნა. საყურადღებოა ისიც, რომ „მარტირიკაში“ დამოწმებული ციტატების წყალობით შესაძლებელი გახდა დადგენილიყო ისე წილკნელის, რაფდენისა და არჩილის „წანებათა“ რეტაფრასული რედაქციების ავტორობის საკითხი. დიდხანს გაურკვეველი იყო, თუ ამ „წანებათა“ ავტორი ვინ უნდა ყოფილიყო. უფრო მეტიც, ეს ძეგლები ნიჟინდათ X—XIII საუკუნეებში დაწერილად, ჩაგრამ ანტონის ცნობის თანახმად გამოიჭედა, რომ მათი ავტორია XV—XVIII საუკუნეების წყაროები ბესარიონ ორბელიანი. ანტონის მიერ ამოწერილი ციტატებიდანვე ვიცოდით, რომ ლუარსაბ მეფისა და ბიძინას, შალვასა და ელიზბარცს „წანებანიც“ ბესარიონ ორბელიანს ეკუთვნოდა. ანტონის ცნობების სისწორე ცხადყოფილ იქნა ბესარიონ ორბელიანის ავტოგრაფის აღმოჩენით (N 3269)²².

ეს გარემოებათა გვიკარნახებენ, რომ ანტონის ცნობა რუსთაველის საისტორიო თხზულების შესახებ და ამ თხზულებიდან დამოწმებული ციტატა მივიჩნიოთ სანდო დოკუმენტად. იგი არ არის „რალაც გაუგებრობაზე აგებული“. მისი წყაროა „თარაის ცხოვრების“ ისეთი არმოღწეული, თუ ჯერჯერობით აღმოუჩენელი ნუსხა, რომელსაც დართული ჰქონია ცნობა ავტორის ვინაობის შესახებ. ანტონმა ჩინებულად იცოდა ძველი ქართული ლიტერატურა და ისტორია, მას წაკითხული ჰქონდა ზოგიერთი ისეთი საისტორიო ხელნაწერი, რომელთაც ჩვენამდე არ მოუღწევია. ამ მხრივ საყურადღებოა ანტონის შრომა „საქართველოს მეფეთა შთამომავლობისათვის“ (ანუ „გამოკრებილი ქართლის ცხოვრება“), რომელიც მას დაუწერია ყიზლარის კომენდანტის ივანე ლევანის ძე ფრაუნდორფის თხოვნით. ავტორი მასში მეტად სქემატურად მოგვითხრობს ქართველ მეფეთა შთამომავლობის ისტორიას და თა-

²⁰ S ფონდის ხელნაწერი № 1272.

²¹ H ფონდის ხელნაწერი № 413.

²² ი. ლოლაშვილი, ბესარიონ ორბელიანი—XVIII საუკუნის ქართველი აგიოგრაფი (რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტის XIX სამეცნიერო სესიის თეზისები, 1958, გვ. 13—15); მ. ქავთარიძე, ბესარიონ ორბელიანის ცხოვრება და მოღვაწეობა (ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, I, 1959, გვ. 75—113); კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1960, გვ. 350—354.

მარ მეფის შესახებ ერთგან აღნიშნავს: „მრავალნი უკუე საკვრველნი ჰქმნნა თამარ, ვითარ იგი მოუთხორობენ მატრიანნი მცხეთისა და გენათისანი“ (H 1082, ფ. 5r)²³. ამ ცნობიდან ირკვევა, რომ ანტონი „თამარ მეფის ცხოვრებას“ იცნობდა „ქართლის ცხოვრების“ მცხეთური და გელათური ნუსხებით, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმას, რომ მისთვის ცნობილი იქნებოდა აგრეთვე „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქცია. მცხეთური ნუსხის პირი (გადაწერილი ნიკოლოზ სამეხელი ეპისკოპოსის დაკვეთით ნიკოლოზ მგალობლის ძის მიერ 1697 წელს) ამ რამდენიმე ხნის წინ აღმოაჩინა ა. კლიშიაშვილმა²⁴. მართლაც, ამ ნუსხას 'მემოუნახავს თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულება „ისტორიანი და აზმანი შარაგანდედთანი“, რომელსაც სამწუხაროდ დასაწყისი აკლია, სადაც აესამღებელია ავტორის ვინაობა ყოფილიყო აღნიშნული. გელათური „თამარის ცხოვრება“ კი ჩვენთვის ჯერჯერობით უცნობია²⁵. „ისტორიანა და აზმათა“ ავტორი იღწყება, რომ თამარ მეფე გელათის მონასტერში დაკრწალესო. ამიტომ, როგორც წესი, აღნიშნულ მონასტერში მეფე-ქალის სახსენებლად დადებული იქნებოდა „თამარის ცხოვრების“ ვრცელი საკითხავი, რომელშიც ანტონის ცნობით, აღწერილი ყოფილა თამარ მეფის „საკვირველნი საქმენი“. ჩვენი ვარაუდით, ეს საკითხავი უნდა იყოს „ისტორიანა და აზმათა“ სრული ტექსტი. ამგვარად ვერაფერს ვიცავით, თუ ანტონის ცნობა რუსთაველის საისტორიო თხზულების შესახებ

²³ შ.დ. H 182, 1292 და 1361. ანტონს თამარ მეფის შესახებ ერთი ფრაზა ნიშნავს „მრავალ-კუცისა კითხვათჳ ნაკუშთისა“ შეუტანია ხართ სებასტიელის „რიტორიკაში“. აი ეს ფრაზაც: „ანუ არა თამარ იყოა, რომელმან ყოველკუთილობათაჲ იუკალინა, ანუ არა ითქნა შორისა თესებანი პირველისა პაისა თჳისა დაჲთ მესასისანი, ანუ არა მძლეობითა იღიჳა ბაბილონისა მკერბელისა ხალიფასითა და მექარდინ სელთანისაჲ, ანუ არა ქართველთა ამერუსა დაუტეჳა საუელნი ზჳთა ჩმნილნი მაჰმადელთა საუკუნეთა შინა ჯან-ვანსაენილთანი?“ (H 413, ფ. 103v).

²⁴ ა. კლიშიაშვილი, ქართლის ცხოვრების ერთი ახალი ნუსხა 1697 წლისა (აქართველოს სსრ მეცნ. აკად. შოთხე, ტ. XXIV, № 3, 1960, გვ. 371—375).

²⁵ იგი არ არის „თამარიდამ სვიმონის ძის გიორგისადე“ აღწერილი „გელათური ქორანიკონი“, რომელიც, ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, ჩართული ყოფილა „ძველის გარიგების და სამართლის წიგნსა შინა იმერეთს გელათურსა“ (ვახუშტი ბაგრატიონი, საქართველოს ცხოვრება, II, 1913, გვ. 13 სქოლიო; ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 281—283).

„თამარის ცხოვრების“ რომელი არმოდწეული ნუსხიდან მომდინარეობს, რადგანაც, როგორც ვახუშტი ბაგრატიონი იუწყება. XVIII საუკუნის შუა წლებში „ქართლის ცხოვრების“ სხვა ნუსხებიც ყოფილა და „არა ერთი, არამედ მრავალი“²⁶. ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ ცხადია: ანტონის ცნობა რუსთაველის საისტორიო თხზულების შესახებ არ არის მოგონილი, არც „რალაც გაუგებრობის“ ნაყოფი. იგი „თამარ მეფის ცხოვრების“ ჩვენამდე არმოდწეული ნუსხის ცნობაა, რომელიც ანტონს თავის „ღრამატიკაში“ უცვლელად გაუმეორებია. შეიძლება ვიფიქროთ ისიც, რომ ანტონს ეს ცნობა სხვა წყაროდან ჰქონდეს ამოღებული, მაგრამ უფრო სავარაუდებელია აირველი მოსაზრება, რადგანაც ცნობასთან ერთად დამოწმებულია ციტატაც, რომელიც რუსთაველის სამივბელი თხზულებიდანაა ამოწერილი.

2. რუსთაველის საისტორიო თხზულებას „ბოლოსიტყვა“

რუსთაველის საისტორიო თხზულების პოვნას აადვილებს ანტონის ციტატა „არა მოაქლდა შთანიდვასა შინა...“, რაინელიც საბედნიეროდ „თამარ მეფის ცხოვრების“ ნუსხებს შემოუნახავს. ანტონის ცნობის დიდი ღირსებაც სწორედ ამანი მდგომარეობისი. აბულაძემ თავის გამოკვლევაში აღნიშნა, რომ ეს ციტატა მოეპოვება „ქართლის ცხოვრების“ ვასტანგისეული რედაქციით ცნობილ „თამარ მეფის ცხოვრების“ ტექსტსო²⁷. მართლაც, „თამარის ცხოვრების“ ამ რედაქციას დარჩული აქვს ე. წ. „ბოლოსიტყვა“, სადაც ზოგადად დახასიათებულია თამარის პიროვნება და სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობა. ჩასაი ჩართულია ანტონის მიერ ამოწერილი ფრაზაც „არა მოაქლდა შთანიდვასა შინა“. რადგანაც „ბოლოსიტყვას“ მთელი ტექსტი ჩვენი გამოკვლევის განსახილველ საგანს წარმოადგენს, მოვიყვანო ჩას აქვე სრულად, ხოლო ანტონის ციტატას ხასგანსით გამოვყოფთ:

„იცვალა ფერი ქართველთა მზიარულებისა, რამეთუ განბიცნეს ბაგენი მათნი, რომელთა პირსა შინა პირველ სხვა არა-რა მოაქუნდა, ვითარ თამარ, რამეთუ: სახლთა ზედა აკროსტისხურად თამარის შესხმათა დასწერდეს, ბეჟედთა ზედა და დანათა და არგანთა შეამკობდეს და ზედა თამარის ქებასა

²⁶ ქართლის ცხოვრება, I, 1913, გვ. 14.

²⁷ ენმეის მოამბე, III, 1939, გვ. 204.

დასწერდეს; და ყოველთა ღირნი ერთბაშად მზა იყვნეს, რათა ღირსი რაზე თამარის საქმელობისა სიტყუა აღმოთქჳნა: ყრბანი მემროწლენი, განპებასა შინა ორნატასა, თამარის ქებათა ზელექსეობდიან; ერაყს ნყოფნი მეგზნენი, გინა ზეჩანგენი თამარის ზესხმათა მუსიკელობდიან; ფრანგნი და ბერძენნი, ზღუასა შინა ზენაგენი, ნიავ-კეთილობათა შინა, თამარის ქებათა იტყადიან. ესრეთ ყოველი სოფელი სავსე იყო მისმიერიდა ქებითა, და ყოველი ენა აღიდებდა, რომელსაცა ოდენ სახელი მისი ასმიოდეს.

ხოლო საქმეთა მისთათჳს რადლა საკმარ არს თქნად, რამეთუ კიდი-კიდეშდე განისძნეს, ვითარცა თჳთ მოწამე არს ყოველი ჩუენ მიერ სილული სიტყჳსაებრ ბრძნისა?

არა უცთომელობა მგანიუს ძალისა ზუზუთაესსა მეცადინობა, რამეთუ დაწყება და აღსასრული ამის ჯელ-ყოფისა სრულე-ბით ესრეთ ჩანს, ვითარცა სიმძიმესა და პატიოსნებასა თანა ოქროსასა ქარქუეტისა ნაწუსრევი, რამეთუ ვინ რა წარმოთქჳს ღირსი ამისთჳს, გინა რა ვინ პირველ აქოს, ანუ რომელი უკანასკნელ: სიმდაბლე უზომო, სიმალღე შეუსწორებელი, სიმშვიდე საქებელი, სიმკისე ჯეროვანი, ლმოზიერება მოწლე, მოწყალება თანა-ლმოზილი, უმანკოება უზაქუელი, სიწრფოება უსიცრუო, სასიერება ზოგადი, სიუზუე აღუზუ-ავებელი და—თავი ყოვლისა კეთილისა—შიში ღმრთისა და მსახურება მისი შეუორგულებელი,—რომელი ესე ყოველი ამან ესრეთ მოიგო, ვითარ ვერცა ერთი სხუამან ვერვინ. და წამებს ამას ყოველი მახლობელი სამეფო გარშემო ქართლისა, თუ რაოდენნი დაგლაზაკებულნი მეფენი განამდიდრნა, რაოდენთა ნიმცლავრებულთა უკუჳს სცა სამეფო თჳსი, რაოდენნი განდევნილნი სამეფოდვე თჳსად კუალად აგნა და რაოდენნი სიკუდილად დასჯილნი განათავისუფლნა. და ამისი მოწამე არს სახლი შარვანელთა²⁸ და დარუბანდელთა, ღუნძთა, ოვსთა, ქაშაგთა, კარნუქალაქელთა და ტრაპიზონელთა, რომელნი თავისუფლებითსა ცხოვრებასა ამის მიერ იყუნეს და მტერთაგან უზრუნველობასა.

ხოლო სჯულთა მიმართ საღმრთოთა ვინ იყო ესრეთ მოშურნე, გინა სიმდაბლით თავისა მომდრეკელ, რამეთუ თეოდოსი დიდსაცა აღემატებოდა. ლოცვანი და ღამისთევანი,

²⁸ ტექსტშია „შარვანშეთი“, რაც ზუგუთი ასოების აღრვეის შედეგადა-

რომელნი პალატისა შინა ამისსა აღესრულებოდეს, საეკუელ მიჩნს მეუდაზნოეთაგანცა; ხოლო მარხვასათჳს რაღა ვთქუა, რამეთუ წესი იყო მონაზონთა და მანხილებელ უღებთა ერი პალატისა.

ეგრეთვე სიყუარულისათჳს ხუცესთა და მონაზონთასა ნამეტნავ არს თქმად, რამეთუ წესიერად ცხოვრებულნი კაცნი მარადღე იყენიან წინაშე მისსა, და მახლობელად სასუენებელისა მისცის პათ საყოფელი, და თჳთ ზრდიდის საზრდელითა და ყოვლითა საკმრითა, რაცა უნებნ. და უკეთუ ნათგანი ეინმე იყვის უძღურ, თჳთ მივალნ მოხილვად და ნუგეშინისცემად და თჳთ განუმზადებნ ცხედარსა და სარეცელსა.

ხოლო გლახაკათჳს განეჩინეს სარწმუნონი ზედაზღგომელნი და ყოვლისა სამეთოფსა მისისა 'ემოსაველნი, რაცა იყო წინათ და გარეთ, ყოვლისა ნაათალი გლახაკთა მიეცემოდა დაუკლებელად ერთისა ქრთილისა მარცულადმდეცა. და ამას ყოვლადვე არა გონებდა ქველის საქმედ მითჯალვად წინაშე ღმრთისა, რამეთუ რაჟამს მოიცალის მარტოეწით ყოფად, მყის აღიღის სასთუელი, გინა საკერავი და ნაშრომსა მას თჳსთა კელთასა ხუცესთა და გლახაკთა განუყოფნ თჳსითა კელითა.

ესრეთ წესითა განმტკიცებულთა ღმრთისა სახიერისა სათნოებისათა არა დაწყებისასა მიხედვიდა. არამედ აღსასრულისათა, და ვითარცა მზე, სწორ-პატიობით ყოველთა ზედა განუტეობდა ნათელსა თჳსთა შარავენდელთასა. ესრეთ წყალობითა ყოველთათა მოიზიდვიდა წყალობად ღმრთისა, ესრეთ გამოიფრდიდა ჟანთაგან, ესრეთ განაძლიერებდა მეგობართა, დაღათუ არაოჲთ სიცრუით მოგებულთა და უსაჩარღლოთა.

არაოდეს მომედვრდა ჟამისაგან, არცა უღებ იქმნა ოდესცა განგებისათჳს, არაოდეს აუქმა გონება მისდა რწმუნებულთა საქმეთათჳს, არა დაუძიმა კრთომასა გონებისასა დამხიდველი რამე ჩუქენებრივი, არცა სიმდაბლესა მირიდა, არცა სიმალესა განეყენა. არცა სიტკბოება ჟამიერი უმოთნო ყო, არცა საშინელება შეურაცხ ყო; ყოველი განზავა ყოვლითა, რათა სრულებით სრულისაგან წარმოაჩინოს თავსა შორის თჳსსა.

ულაფრობა მაარსებლისა განუგმობელად დაიცვა, რათა მოქცევსა შინა სიმრგულისასა არარად ელმად და უცხოდ მიდრეკს, არცა გარდაყვეს სავესებელისა დუღილსა შინა, არცა მოაკლდა შთაზიდვასა შინა საბლისასა, არა-

მედ მეტად დამდაბლებულმან გონიერისა გონებისაგან იყოვლისფერა გარემოდ, რათა მოქცევი თვისი მარტიობით იხილვოს გუარსა შინა ანაგისასა შეუყოფელად ვნებათა. ისურვებდა და სასურველ იყო, იწადებდა და საწადელ იყო, იქებოდა და საქებლ იყო, ნატრიდეს და სანატრელ იყო და არარა იყო სხუა კეთილი, რაცა იგი არა იყო მის შორის.

ურჩნი თჳსნი დაამდაბლნა და მოყუარენი აღამაღლნა. არა იღუწიდა უმეზობლობასა, არცა «შერთვიდა სახლსა სახლსა ზედა, არცა აგარაკსა აგარაკსა ზედა უცხოთა», არამედ თჳსი მამული ძუელი კმა იყო, რათა არა უსაშართლოდ ჰგონონ და მიმხუეველად, ვინათგან სამართალმანცა ზენამან უბჳო მართალსა. არა შინებით უთქმიდა მეზობელთა, არამედ უფროსთა სცვიდა მაშინებელთაგან და მათ საშინელ ყოფდა მტერთა ზედა. შორს განიოტა წურბლის მსგავსი ვერ-მამღლისობა, ვინ არა გესლოვან [ყო] ნაყოფი და არცა ბუგრიან—ნაშრომი.

ბჳედ ჯდა შორის თავისა თჳსისა და მეზობელთა მეფეთა, არა მიშუებად ბრწოლისა, არცა გარდადებად უღელსა მცლავრობისასა ურთიერთას და სახედ თავსა თჳსსა მისცემდა და ამისთჳს მათ ზედა მეორე სოლომონ იქმნა მეფეთა შორის; და არა ერთისა გული აღძრა სურვილად. არამედ ყოველნი რომელთა ესმა სახელი მისი, ვინა დიდთა მეფეთა, ცუდად შერაცხნეს თჳსი ბედკეთილობა ვერ-ხილვისათჳს მისისა. კინილა-და ყოველსა ზღუასა აღმოიწრედდა თჳსად, ვითარცა ღრუბელი ყოველთა ზედა მსხურებელი ტბილთა წჳმათა.

განიგენნე ყოველნი მატრიანენი, ძუელთა გინა ახალთა მეფეთა ჰაქებელნი, რაზეთუ გარდაემატა თაძარის საქმეთა ჳეშმარიტებით საქებლობა სიტყჳსაებრ პირველთასა:

სახარელ იყო თხრობათა შინა და კდემულ განმსწავლელობათა, შემხებელ ლბილობით და განმწურთელ სიტკბოებით, მგუენელ მოწყალებით და შემრისხულ თანალმობით, რათა ყოვლად ყოვლითურთ განუგმობელ აჩუენოს თჳსება ღმრთისა. სანთელი იყო გონიერთა და უგუნურთა, პირველთა—განმანათლებელ და მეორეთა—დანწუელ; აღჯრი იყო უწესოდ მკრთომელთა და დეზ უდებთათჳს, კანონი სირცხელისა მოხუცებულთა და კუერთხი რკინისა ჳაბუჳათათჳს; კეთილ-მავალთა სიბრძნით მცველ, ხოლო მბორგალეთა თუალუხუავად მგუემელ.

მლდელთ-მოდლუართა შეიმოსეს შიში, მლდელთა დაიცვეს წესი თჳსი, მონაზონთა მოიგეს წესიერი მოქალაქობა, მთავარნი განისწავლნეს სიწმიდით ცხოვრებად და სიმართლით სლვად, ერნი განემტკიცნეს შიშით მონებად ღმრთისა და ერთგულობით უფალთა თჳსთა, ყრმანი განეწუართნეს მოძაგებად უჯეროსა უსჯულოებისა, რამეთუ ბილწებამან უწესმან და ყრმებრივმან მბორგალებითმან ბორგნეულობამან ვერცა თუ კჳალი პოვა დღეთა თამარისთა. ეინა-და თჳთ გინებადცა შორს იყუნეს, რომელნიცა პალატსა შინა ღირს იყუნეს, გინა კარსა ზედა მსახურებად.

ესრეთ ყოველსა შინა დაცვითა ღმრთისა მცნებათაჲთა მოიგო წყალობა ღმრთისა, და აკურთხა ღმერთმან ცხოვრება მისი, და განამრავლა ნაყოფი მისი და თავ-წარსხზულ ყო მსგავსად წერილისა: «ნათელი აღმოუბრწყინდა მართალსა» განთიადისა თანა, და მეუღლე მისი სიხარული შუადღე და მწუხრი მშჳდობით დაიძინა სარეცელსა ზედა თჳსსა. შეამკუნა ღმერთმან დღენი მისნი პატიოსნებით და ჟამნი მისნი მჳდობით. და გეფობასა შინა მისსა არა შეიკჳა პირი მისი, ამისთჳს რამეთუ არაოდეს გარე მიაქცია კელი სათხოველისაგან ქურივთა, ობოლთა და მიძძლავრებულთასა. წარვლნა დღენი მისნი სიხარულსა შინა, ამისთჳს რამეთუ მარადღე ახარებდა ყოველთა გლახაკთა და დავრდომილთა. და უკანასკნელ წარვიდა მამათა თჳსთა თანა და წეეძინა; და დაუტევნა ორნი შვილნი, გიორგი და რუსუდან, შუენიერნი, საწადელნი, სასურველნი და საქებელნი. შექმნით სეფის პირნი, გონიერებით აღსავსენი, სიბრწნით შემკობილნი და ყოვლითა სიკეთითა სრულნი. თამარ ოცდასამთა შინა წელიწადთა შეაწყუდია ყოველი გუარსი კეთილ-მეფობისა²⁹.

აქა დავჳში სიტყჳსა-წყობა მომავალთათჳს ყოველთაგან აწინდელთა სხუათა ძლევისა მიცემითა ყოველთა და უმჯობესად შესატყჳს შესაძლებელად სახის-მეტყუელებასა უადრესისა სიტყჳსა პოვნით, და ამისთჳს ჩუენ მიერ დუმილით პატივცემით დავიდუმოთ³⁰.

ეს „ბოლოსიტყჳა“ წარმოადგენს პროზულ ქებათა ბრწყინვალე ნიმუშს. ავტორი მკვერმეტყველურად ამკობს თამარს, იძლევა

²⁹ შდრ. „მეფობასა შინა დაყო ოცდასამი წელიწადი და აღვიდა წინ.შე ღმრთისა“ (ქ. ცხ. I, 1955, გვ. 369).

³⁰ ქართლის ცხოვრება, კიკ. გამ., I, 1913, გვ. 489—493.

ქართველი მეფე-ქალის პიროვნებისა და სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის ზოგად, მაგრამ შინაარსიან დახასიათებას, რომელშიც შეათეოდ ვლინდება მწერლის ცოდნა, ერუდიცია, საქები პირის მიპართ უანგარო სიყვარული და კდემამოსილი პატივისცემა. ამისი შეგუხველი კარგად იცნობს თამარის პირადულ ცხოვრებასა და მოღვაწეობას. ის ქართული სიტყვის დიდოსტატია, თუმცაღა თავდაბლური მოკრძალებით წერს: წაიკითხეთ „ყოველნი მატია-ნენი, ძეგლთა გინა ახალთა მეფეთა საქებელნი“, და დარწმუნდებით, რომ თამარის საქენი ჭეშმარიტად რათზე მეტად საქებელნი არიან, მაგრამ ჩემ მიერ დაწერილი თხზულება დასაწყისიდან ბოლომდე „სრულებით ესრეთ ჩანს, ვითარცა სინძიმესა და პატიოსნებასა თანა იქრომასა ქარქუეტისა ნამუსრევი“.

ავტორი „სისხლითა ცრემლ-დათხეული“ მწუხარებით განიცდის გვირგვინისანი ქალის გარდაცვალებას. ამ უბედურებას ის ძლიერი შთაბეჭდილებითაც აღწერს: „იცვალა ფერი ქართველთა მხიარულებისა, რამეთუ განბიცნეს ბაგენი მათნი“. მწერალი ეროვნული გლოვის თანადაცხდურია. მის მიერ აღწერილი განცდანი ნათლად მეტყველებენ, რომ „ბოლოსიტყვა“ თამარის გარდაცვალებიდან ახლო ხანშია შეთხზული. ამას ცხადჰყოფს მისი დასასრულიც. სადაც ავტორი აღნიშნავს, რომ თამარმა „დაუტეგნა ორნი შვილნი, გიორგი და რუსუდან. შუენიერნი, საწადელნი, სასურველნი და საქებელნი, შექმნით სეჟის პირნი, გონიერებით აღსავსენი, სიბრძნით შემკობილნი და ყოვლითა სიკეთითა სრულნი“. თუ ისტორიკოსი ამას იტყოდა 1223 წლის შემდეგ, როდესაც ლაშა გიორგი ცოცხალი აღარ იყო, ის იქვე აღნიშნავდა თამარის ვაჟი-შვილის გარდაცვალებასაც და რაკი ამის შესახებ არათერია ნათქვამი, „ბოლოსიტყვა“ თავისი შინაარსის მიხედვით დაწერილია თამარის გარდაცვალების შემდეგ ლაშა გიორგის სიცოცხლეში (ე. ი. 1223 წლამდე) XII—XIII საუკუნეების მოღვაწისა და დიდად განათლებული მწერლის მიერ.

„ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეულ რედაქციას „ბოლოსიტყვის“ ავტორის ვინაობაზე ცნობა არ მოეპოვება. ჩანს, „სწავლულ კაცთა“ კომისიას „თამარის ცხოვრების“ ისეთი ნუსხები ჰქონია, რომლებშიც ამგვარი ცნობა არა ყოფილა დაცული. მაგრამ რაკი ანტონი „ბოლოსიტყვიდან“ იმოწმებს ციტატას და მას რუსთაველს მიაწერს, ზემოთქმულ მოსაზრებათა თანახმად ეს ცნობა სარწმუნოდ მიგვაჩნია. მაშასადამე, „თამარის ცხოვრე-

ბის“ ვახტანგისეულ რედაქციაში დაცული „ბოლოსიტყვა“ წარმოადგენს რუსთაველის საისტორიო თხზულების „თამარ . მეფის ცხოვრების“ დასასრულს.

სამწუხაროდ, „ბოლოსიტყვა“ ნარედაქციევი უნდა იყოს. ი. ჯავახიშვილი წერს: „შემავესებელს... თამარის ისტორიის (იგულისხმება ვახტანგისეული ტექსტი) დასასრულის ენა პოეტურად შეუფერადებიაო“³¹, წაგრამ შემავსებლის წვლილი უფრო სხვა რამეში უნდა გამოიხატებოდეს. „ბოლოსიტყვა“ საერთოდ ამაღლებული მხატვრული ენითაა დაწერილი, ის ერთგვარი არაფული ხოტბაა. ავტორი ძველ-ქართულ მეხოტბეთა მსგავსად საგანგებოდ არჩევს ქების შემსხმელ, მაღალფარდოვან სიტყვებს და ზოგჯერ წინადადებებსაც რთული კონსტრუქციით აგებს. ამას ნათლად მეტყველებს, თუ გნებავთ, ის აბზაცი, სადაც ანტონის მიერ დამოწმებული ციტატაა მოქცეული, ან კიდევ ასეთი წინადადება: „ყრმანი განეწუართნეს მოძაგებად უჯეროსა უსჯულოებისა, რანეთუ ბილწებანან უწესომან და ყრმებრიემან მბორგალებითმან ბორგნე-ულობანან ვერცა თუ ქუალი პოვა დღეთა თამარისთა“. ეს ირკვევა თვით ავტორის განცხადებიდანაც—მე დავამთავრე თამარის შემსხმელი „სიტყვა-წყობა მომავალთათჳს ყოველთაგან აწინდელთა სხუათა ძლევისა მიცემითა ყოველთა უმჯობესად შესატყჳს შესაძლებელად სახის-მეტყუელებასა უალრესისა სიტყჳსა პოენით“. ამიტომ არა გვგონია ვინმეს „ბოლოსიტყვის“ ენა აოეტურად გაეჩაღბოს. რაკი ეს ტექსტი რუსთაველს ეკუთვნის, ცხადია, პოეტის ენას პოეტური შეფერადება არ დასჭირდებოდა. „თამარის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის განმარტავი „ისტორიათა და აზმათა“ ძნელად გასაგებ ფრაზებსა და სიტყვებს სცვლის: ტექსტს აქა-იქ ავრცობს, აქა-იქ ამოკლებს, ზოგჯერაც თამარის მეორე ისტორიკოსის ფრაზებთან ბერწყმულად წარმოგვიდგენს. იგივე რედაქტორი ასეთსავე დამოკიდებულებას ამჟღავნებს მეორე ისტორიკოსის თხზულების მიმართაც. ეს ფაქტი უხვი ვარიანტული მასალით დაადგინა ს. ყაუხჩიშვილმა³² და მის მიერ მიღებული დას-

³¹ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. 1945, გვ. 225.

³² ქართლის ცხოვრება, II, 1959, ს. ყაუხჩიშვილის წინასიტყვაობა, გვ. 0:6—0:17. შდრ. აგრეთვე „ისტორიანი და აზმანი“ და „თამარის ცხოვრების“ ვახტანგისეული ტექსტის ვარიანტები (იქვე, გვ. 1—113).

კენების შედეგად უნდა ვივარაუდოთ, რომ „სწავლული კაცები“ რუსთაველის საისტორიო თხზულების „ბოლოსიტყვის“ მაღალფარდოვან სახობო ენასაც რამდენადმე გაამარტივებდნენ. ამიტომ რთულ ფილოლოგიურ პრობლემას წარმოადგენს იმისი დადგენა, თუ „ბოლოსიტყვა“ თამარის რომელი ისტორიის დასასრულია—„ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტისა, მეორე ისტორიკოსის შრომისა, თუ ჩვენამდე არმოღწეული რომელიღაც საისტორიო თხზულებისა? ამ საკითხის შესახებ ი. აბულაძე წერდა: უნდა ვიფიქროთ, რომ ბოლო ნაწილი, რომელიც „თამარის დაავადმყოფებას, გარდაცვალებას, მისი ღვაწლისა და თვისებების ზოგად დახასიათებას შეიცავს“, ან მეორე ისტორიკოსისავე დაკარგული ნაწილიდანაა აღებული, ან ვახტანგის კომისიას მარიამ დედოფლისეულისაგან განსხვავებული სხვა ნუსხა ჰქონია ხელთ „ისტორიათა და აზმათა“, ვინემ ეს მარიამის „ქართლის ცხოვრებაში“ წარმოდგენილი, ანდა იგი ვახტანგის კომისიას მესამე წყაროდან, ჯერხნობით უცნობის თამარის ისტორიკოსისაგან აუღია“. ამიტომ „პირველ ყოვლისა უნდა გაირკვეს, თუ საიდანაა ვახტანგისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ ბოლოს მოხვედრილი ნაწილი“, რადგანაც „ამ ნაწილის ორგანული კუთვნილებაა ის ციტატი, რომელიც ანტონს მოჰყავს“²². ი. აბულაძის მიერ საკითხის ამგვარად დასმა და კვლევის განგრძობა ჯერჯერობით ერთადერთი მართებული გზაა რუსთაველის საძიებელი თხზულების მისაგნებად. მაშ, გავარკვიოთ საკითხი—„ბოლოსიტყვა“ თამარის რომელი ისტორიის ნაწილია?

ა 3. „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ (ავტორის ვინაობა, შედგენილობა, დაწერის თარიღი)

„ქართლის ცხოვრების“ მარიამისეული ვარიანტის აღმოჩენამდე გაურკვეველი იყო, თუ „თამარ მეფის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქცია რა საისტორიო წყაროების საფუძველზე შემუშავდა, „ისტორიათა და აზმათა“ აღმოჩენამ კი რამდენადმე შუქი მოჰფინა „სწავლულ კაცთა“ სარედაქციო საქმიანობას. ცხადი გახდა, რომ „სწავლულ კაცთა“ ერთ-ერთი ძირითადი წყარო ყოფილა „ისტორიანი და აზმანი“, რომელიც ანონიმ რედაქტორს (ი. ჯავახიშვილის თქმით, შემავსებელს) ნაწილობრივ სტილისტურად გადაუმუშავებია. მასში რედაქტორს ჩაუერთავს აგრეთვე ცნობები იმ-

²² ენიშკის მოამბე, III, 1938, გვ. 204—205.

დროს არსებული საისტორიო წყაროებიდან, გამოუყენებია თამარის სხვა „ისტორიაც“, როდღის წიხედვით „ისტორიანი და აზმანი“ შეუკვსია და გაუდართოვებია ახალი ფაქტობრივი მასალებით. ეს სხვა „ისტორია“ აღმოაჩინა 1923 წელს ი. ჯავახიშვილმა და დაასათაურა როგორც „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, მის ავტორად კი ივარაუდა ბასილი ეზოსმოდღვარი²⁴. ამრიგად, 1923 წლიდან კვლავ ახალი შუქი მოეფინა „სწავლულ კაცთა“ სარედაქციო საქმიანობას. გაირკვა, რომ „თამარ მეფის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქცია შემუშავებულა თამარის პირველი („ისტორიათა და აზმათა“) და მეორე („თამარ მეფის ცხოვრების“) საისტორიო თხზულებათა ურთიერთშერწყმის საფუძველზე. აღორძინების ხანაში თამარის ორივე ისტორია ორ სხვადასხვა თხზულებას წარმოადგენდა. „ქართლის ცხოვრების“ ზოგიერთ რედაქციაში შეტანილი იყო „ისტორიანი და აზმანი“, ზოგიერთში კი — „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“. XVII—XVIII საუკუნეების ზოგიერთ წიგნობარსა (თუ გადამწერს) გასჩენია იდეა, რომ ეს ორივე ძეგლი ერთ თხზულებად შეექმნა ისე, რომ თხრობის ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა არ დარღვეულიყო. ამ მიზნით მათ „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში ადგილ-ადგილ ჩაურთავეთ მეორე ისტორიის ცალკეული ეპიზოდები. მაგ. გიორგი მაჩაბელი ერთ მინაწერში იუწყება: „ორი ქართლის ცხოვრება მქონდა. ამ ერთში თამარ მეფის ამბავი სხვა რიგად ეწერა, ამ მეორის—სხუა რიგად. ორივე დაეწერე. ამ რვეულმა ამიტომ გამოცვალა სიტყვა ორივე ესე“²⁵. ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“ მეტი გაბედულება გამოუჩენიათ: მათ თამარის ორივე ისტორია არა მარტო ერთმანეთში შეურევიათ თხრობის ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის დაცვით, არამედ მათგან ზოგიერთი რამ გამოუტოვებიათ, ზოგიც ენობრივად გადაუმუშავებიათ.

ი. ჯავახიშვილის მიერ აღმოჩენილი „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ დაცულია ნაკლულად „ქართლის ცხოვრების“ ქალაქმედიისეული ხელნაწერით; ის გადაწერილია XVI საუკუნის მეორე ნახევარში, ტექსტი იწყება: „დაჯდა მეფედ გიორგი, ძე დემეტრესი, დავითის შვილისა, ქორანიკონსა სამას სამოცდაათხუთ-

²⁴ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ახლად აღმოჩენილი ქართლის ცხოვრება და თამარ მეფის მეორე აქამდე უცნობი ისტორიკოსის თხზულება (წიგნში: „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“, 1945, გვ. 380—404).

²⁵ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 120. სქოლიო 1.

შეტაა“, წყდება: „აივსებოდა ნილოსი და იე[ფობდა ეგჰტე]“³⁶. მისი ნაკლული ნაწილია აღდგენა სცადა ი. ჯავახიშვილმა. მან მარიამისეული, ქალაშვილისეული და ვახტანგისეული „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტების შედარებისას შენიშნა, რომ ცნობები თამარის მიერ მოწვეული საეკლესიო კრებისა და მიქაელ კათალიკოსის მოღვაწეობის შესახებ, აგრეთვე ზოგიერთი სხვა ცნობაც, რომელნიც არ მოეპოვება „აზნათა“ ტექსტს, შევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ შემტანილი ყოფილა ქალაშვილისეული ნუსხით შემონახული „ისტორიიდან“. ამ დაკვირვებამ მას საშუალება მისცა ეცადნა ახალი საისტორიო ძეგლის დაკარგული ნაწილის აღდგენა. ამისათვის ი. ჯავახიშვილმა შევსებული „ქართლის ცხოვრების“ თამარის მეფობის მომთხრობელი ტექსტი შეუდარა „აზნათა“ ტექსტს და, რაც ამ უკანასკნელთან შედარებით შევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ ზედმეტი აღმოჩნდა, ის მეორე ისტორიკოსის თხზულების გავრძელებად სცნო. შემდეგ მან ეს ზედმეტი ნაწილები შეაერთა, ერთმანეთს გადააბა და მით შეავსო ქალაშვილისეულ ნუსხაში დაცული „თამარის ისტორიის“ ბოლონაკლული ტექსტი, რომელსაც, როგორც აღვნიშნეთ, უწოდა „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“³⁷, რადგანაც მარიამისეულ „ქართლის ცხოვრებას“ არ მოეპოვება შემოგანხილული „ბოლოსიტყვა“, რომელსაც ანტონი რუსთაველს მიაწერს, ი. ჯავახიშვილმა ის სცნო თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულების დასასრულად. მაშინ ი. ჯავახიშვილმა არ იცოდა ანტონის ცნობის შინაარსი და ვერც წარმოიდგენდა, რომ შეიძლება „ბოლოსიტყვა“ რუსთაველის კალამს ეკუთვნოდეს. ამიტომ მკვლევარი მეორე ისტორიკოსის ვინაობას ტექსტის სხვა მონაცემებით არკვევდა. ერთ აღვიღს თხზულებაში აღნიშნულია: როდესაც ქართველთა ლაშქარი გაემზადა რუქნადინის წინააღმდეგ საბრძოლველად, თამარმა ბრძანება გასცა, რათა ყოველი მებრძოლი მოვიდეს „წინაშე წმიდასა ჯუარსა“, ემთხვიოს და თავყვანისცეს. ბრძანება შესრულდა: „იწყეს მოსლვად ყოველთა, და ამბორის-ყოფად, და ეგრეთვე შემთხუევად ქელისა თამარისსა“. შემდეგ იქვე ნათქვამია:

³⁶ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 115—131.

³⁷ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 393—395. მეორე ისტორიკოსის თხზულება, აღდგენილი ი. ჯავახიშვილის მიერ. გამოაქვეყნეს ნ. ჯავახიშვილმა და მ. კახაძემ 1944 წელს სათაურით: „ბასილი ეხოპოდოვარი—ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გამოცემა ივანე ჯავახიშვილისა“ (IV + 41 გვ.); მეორედ გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა (ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 115—150),

მაშინ „ერთითა კელითა თვთ მას [თამარს] ეპყრა ძელი ჯუარისა, ხოლო ერთითა—ეზოს-მოდღუარსა ბასილს და ჯუარის-მტკრთუელსა“³⁸. იმოწმებს რა ამ ციტატას ი. ჯავახიშვილი, ის დიდი სიფრთხილით წერს: „რაკი აქ ასეთი უნნიშვნელო რამის გამო ეზოს-მოდღუარი ბასილი არის დასახელებული, ჰიპოთეზის მსგავსად, ან საკიოხად შეიძლება წამოყენებულ იყოს—ეს გარემოება ბასილი ეზოსმოდღურის ავტორობის მომასწავებელი ხომ არ არის?“³⁹. ამ „ჰიპოთეზის მსგავსად“ თუ საკითხის დასმის წესით გამოთქმულ მოსაზრებას პირველად გამოეხმაურა ს. კაქაბაძე: თამარის ეს ისტორიისი „უნდა ყოფილიყო სასულიერო პირი, დაასლოვნებული ანტონ ჭყონდიდელთან, როგელსაც ის ქებით იხსენიებს, და აღვილი შესაძლებელია ის მართლაც იყო ბასილი ეზოსმოდღური, როგორც ამას ჰიპოთეტურად დასაშვებად სთელის პროფ. ი. ჯავახიშვილი“⁴⁰. შემდეგში ეს მოსაზრება ისტორიკოსთა მიერ საყოველთაოდ გაზიარებულ იქნა. ი. ჯავახიშვილის აღდგენილი ტექსტი ქართულად და რუსულად ბასილის ავტორობით გამოქვეყნდა კიდეც⁴¹. მოსალოდნელი იყო, რომ ს. ყაჯხიშვილი „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტომის შესავალ ნარკვევში საგანგებოდ და ვრცლად განიხილავდა ზეორე ისტორიკოსის ვინაობის საკითხს, მაგრამ მან მას მხოლოდ ერთი აბზაცი დაუთმო: „ივ. ჯავახიშვილმა გამოარკვია, რომ თამარის მეორე ისტორიის ავტორად შეიძლება მივიჩნიოთ ბასილი ეზოსმოდღური, რომელიც თვით ამ «ისტორიაში» იხსენიება“. ცოტა ქვემოთ ის კვლავ დაუბრუნდა ბასილის საკითხს და დაასკვნა: „ი. ჯავახიშვილის ეს დებულება ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში საზოგადოდ გაზიარებულია როგორც სამუშაო ჰიპოთეზი და თამარის მეორე ისტორიკოსს ვიხსენიებთ ხოლმე ბასილი ეზოსმოდღურის სახელით“⁴². რასაკვირველია, ი. ჯავახიშვილის მოსაზრება ბასილის ავტორობის შესახებ მხოლოდ ვარაუდია და წარმოადგენს სამუშაო ჰიპოთეზს, მაგრამ განა ეს უფლე-

³⁸ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 136.

³⁹ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 398.

⁴⁰ საისტორიო მოამბე, I, 1924, გვ. 291; მდრ. ს. ჯანაშია, შრომები, III, 1959, გვ. 150.

⁴¹ ბასილი ეზოსმოდღური, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, 1944, IV+41 გვ.; В. Дондуа Басили, историк царицы Тамары (Памятники эпохи III. Руставели, 1938, გვ. 33—76).

⁴² ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 015 და 021.

ბას გეაძლევს თხზულება ბასილის სახელით გამოვაქვეყნოთ? ამ შემთხვევაში მეცნიერულ კეშმარიტებას სძლია ი. ჯავახიშვილის, როგორც დიდი ისტორიკოსის, ავტორიტეტმა, როდესაც არათუ ჰიპოთეზად, არამედ „ჰიპოთეზის მსგავსად“ გამოთქმული ვარაუდი ზოგიერთმა მკვლევარმა გამორკვეულ მოსაზრებად გამოაცხადა. მართებულად მიგვაჩნია კ. კეკელიძის შეხედულება, რომ ი. ჯავახიშვილის მიერ მითითებული ადგილი თხზულების ავტორობის საკითხს ბასილის სასარგებლოდ ვერ გადაწყვეტს⁴³. კონტექსტის მიხედვით, ავტორს თავისი თვალთ უნახავს, რომ ძელის ჯვარი, რომლის სამთხვევად იდიოლენენ ქართველი მეომარნი, ერთი ხელით ეპყრა თამარს, ერთი ხელითაც—ბასილი ეზოსმოდღარს. აქედან ირკვევა ნხოლოდ ერთი რამ: თხზულების ავტორი სხვა პირია, ბასილი კი—სხვა. რომ ამ სიტყვებს ბასილი წერდეს, მაწინ ის იტყოდა: ჯვარი ერთი ხელით თამარს ეპირა, ერთი ხელითაც მე—ბასილი ეზოსმოდღარსო. ასე რომ, ჯერჯერობით არ გვაქვს საბუთი ნეორე ისტორიკოსად ბასილი ზივიჩნიოთ. ამგვარ ვითარებაში საჭიროა ძეგლის ნამდვილი ავტორის მისაგნებად სხვა გზის გამო-ნახვა.

1938 წელს ნეორე ისტორიკოსის ვინაობის დადგენას შეეცადა ი. აბულაძე. როგორც აღვნიშნეთ, მან რუსთაველის სახელით ცნობილი ციტატა „არა მოაქლდა შთანიდვასა შინა“ აღმოაჩინა „თამარის ცხოვრების“ ვახტანგისგანული ტექსტის „ბოლოსიტყვაში“, რომელიც ი. ჯავახიშვილმა მეორე ისტორიკოსის თხზულების დასასრულად მიიწინა. ამის მიხედვით ი. აბულაძემ დაასკვნა: ანტონის ცნობიდან „გამოდის, რომ შოთა რუსთაველია თამარის ე. წ. ნეორე ისტორიკოსის ავტორია“⁴⁴.

ი. აბულაძეს თანამოაზრენი არ გამოუჩნდნენ დიდხანს. იმის მოსაზრება მაიოლოდ ამ ბოლო დროს გაიზიარა ს. კაკაბაძემ. ისტორიკოსი წერს: შოთას „დაწერილია თამარის ე. წ. მეორე ნატიანე (ცნობა ამის შესახებ XV.II საუკუნე-ი ძველი ხელნაწერებიდან ჰქონდა კათალიკოზ ანტონ I-ს)“⁴⁵. კითხვა იბადება: არის

⁴³ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1938, გვ. 126, 276—278.

⁴⁴ ენიხის ნოამბე, III, 1938, გვ. 206—207.

⁴⁵ ს. კაკაბაძე, რუსთაველის იერუსალიმური პორტრეტის დათარიღება და შესახებ (ლიტერატურული გაზეთი, 1931, № 1); შდრ. იოსიფე, შოთა რუსთაველის ბიოგრაფიიდან (აბაქოთა ბელოვენა, 1961, № 1, გვ. 42).

თუ არა შოთა მეორე ისტორიის ავტორი?—არა! საქმე იმაშია, რომ ამ „ისტორიას“ გენიოსი პოეტის ხელი არ ეტყობა, უკეთ: მასში რუსთველური სული არ არის ჩადგმული, არ იგრძნობა ქართული სიტყვის დიდოსტატის მაჯისცემა.

ი. ჯავახიშვილმა დამაჯერებლად ცხადყო, თუ მეორე ისტორიკოსი რა საკითხებითაა დაინტერესებული, რა განათლება აქვს და რა წყაროებზე მიუწვდება ხელი. იგი წერს: ისტორიკოსი „საომახი მოქმედების მიმდინარეობას არ გვისურათებს“, რადგანაც ის „საჩხედრო მოქმედების დამსწრე და თვითმხილველი არ უნდა ყოფილიყო... არც სამეფო დარბაზობის აღწერით ყოფილა დაინტერესებული... (მას) არც ერთი დარბაზობა, თვით მნიშვნელოვანი, საზეიმოც კი, არა აქვს დასურათებული... უტყვევლია იგი არც მმართველთა უმაღლეს წრეს უნდა ჰკუთვნებოდა“. უფრო „ანტონი მწიგნობართ-უბუცესის კჳონდიდლისა და ვაზირთა უპირველესის მომხრეთაგანი“ ჩანს. მართალია, ის დახელოვნებული მწერალია, საღმრთო წერილთა ცოდნაც აქვს და ზოგჯერ ძველ სახელმწიფო მოღვაწეებსაც იხსენიებს, მაგრამ პირველ ისტორიკოსთან შედარებით შესაძინევია, რომ „მსოფლო ისტორიითგან მოყვანილი შედარებანი ჩვენს ისტორიკოსს ცოტა ნიაკვს და არც ერთხელ, რაც ფრიად დამახასიათებელი და საგულისხმოა, სპარსულ-არაბული მხატვრული მწერლობითგან ამოღებული მაგალითები (ას მთელს თხულებასი არ მოგპოვება... ის უმთავრესად საღმრთო წერილსა და ბერძნულ ჟამთააღმწერლობის ძეგლებში ნაკითხ ადამიანად გვეჩვენება და მაჰმადიანური მხატვრული თუ საისტორიო მწერლობის ნაკითხობა არ ემიწევა“⁴⁶. ცხადია, ასეთი განათლების, მიხანსწრაფვისა და ინტერესის მწერალი „მეფეძღვანელია იყოს „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი. პირობით, რუსთაველი მეორე ისტორიკოსთან შედარებით ყველაფრით ანტიპოდია. მან წინებულად იცის სამეფო კარის ცხოვრება, წესები და დიდმოხელეთა უფლება-მოვალეობანი, საჩხედრო ხელოვნება და საგნირო-საჟალავნო ადათები. „ვეფხისტყაოსანში“ აღწერილი ბრძოლის ეპიზოდები და საზეიმო დარბაზობანი მოწმობენ, რომ პოეტი საშუალოდ ლაშქრობების მონაწილე და დიდი ბრძოლების თვითმხილველი უნდა ყოფილიყო, რომ ის საზეიმო დარბაზობებზე მოწყობილ აოცრთა ტურნირების ერთ-ერთი მონაწილეც იქნებოდა. ამავე დროს მან ზედმიწევნით იცის

⁴⁶ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა. 1945. გვ. 397—398.

ძველი ქართული მწერლობა, ღვთისმეტყველება, ბერძნულ-ქრისტიანული და სპარსულ-მაჰმადიანური მხატვრული, საისტორიო და ფილოსოფიური მწერლობა. ერთი სიტყვით, რუსთაველი დგას თავისი დროის მეცნიერებისა და ლიტერატურის განვითარების მაღალ დონეზე და ყოველივე ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს „ვეფხისტყაოსანი“. რომ „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, რომელსაც ი. ჯავახიშვილი ბასილი ეზოსმოდგვარს მიაწერს, რუსთაველის დაწერილი იყოს, განა მასში არ გამოჩნდება ის უბადლო ნიჭი, ცოდნა, ქართული სიტყვის დიდოსტატობა და შემოქმედებითი პოეტურობა, რომელიც იგონება „ვეფხისტყაოსანში“? როგორც თვით თამარის ისტორიკოსები ამბობენ, „ლომი ბრქალთაგან საცნაურ არს“, ხოლო „ხე ნაყოფისაგან და ნაყოფი ხისაგან“. კ. კეკელიძე უდავოდ მართალია, როდესაც ის პრინციპულად უარყოფს ი. აბულაძის მოსაზრებას მეორე ისტორიკოსისა და რუსთაველის იგივეობის შესახებ⁴⁷. ძლიერ საეჭვოა, რუსთაველი იყოს ბასილის სახელით გამოქვეყნებული თხზულების ავტორი. ი. აბულაძე ეყრდნობა ერთ „ყველაზე მეტად საგულისხმო“ გარემოებას, რომ რუსთაველის საისტორიო თხზულების „ბოლოსიტყვა“ ი. ჯავახიშვილმა თამარის მეორე ისტორიკოსს მიაკუთვნა. რომ ეს „ბოლოსიტყვა“ ნამდვილად მეორე ისტორიკოსის თხზულების დასასრული იყოს, მაშინ, როგორც კ. კეკელიძე წერს, ანტონის ცნობა რუსთაველის საისტორიო თხზულების შესახებ მართლაც რაღაც გაუგებრობა იქნებოდა, მაგრამ საქმე ისაა, რომ „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“, რომლის დასაწყისი ქალაქშილისეული „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხას შემოუნახავს, როგორც ბოლოვდება, არ ვიცით და, თუ დღეს რუსთაველის თხზულების „ბოლოსიტყვა“ გამოქვეყნებულია ბასილის სახელით, ვფიქრობთ, ეს შეცდომაა და, როგორც მოგვხსენებათ, ყოველი შეცდომა გასწორებას მოითხოვს.

* * *

უკანასკნელ დრომდე თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულების შედგენილობა დავას არ იწვევდა. ის ტექსტოლოგიური დაკვირვებანი, რომელნიც მოგვცა ი. ჯავახიშვილმა ამ ისტორიკოსის ნაწარმოების დაკარგული ნაწილის აღსადგენად, გამომდინარეობდა.

⁴⁷ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1958, გვ. 126—127, 276.

„თამარ მეფის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის, „ისტორიათა და აზმათა“ და მეორე „ისტორიის“ დასაწყისი ნაწილის კრიტიკული შესწავლიდან. ამიტომ სხვა მკვლევართ მათ სისწორეში ეჭვი არ ეპარებოდათ. მხოლოდ 1959 წლიდან, როდესაც ს. ყაუხჩიშვილმა გამოაქვეყნა ორივე ისტორიკოსის ტექსტები გამოკლეულითა და ვარიანტებით⁴⁸, კელავ ძლიერი სინწავით წამოიჭრა საკითხი ე. წ. ბასილის თხზულების შედგენილობის შესახებ. ს. ყაუხჩიშვილმა „აზმანი“ და მეორე ისტორიკოსის „ცხოვრება“ შეუდარა შეესებული „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტს და დაადგინა შემდეგი: „სწავლულ კაცებს“ აულიათ თანარის ორივე ისტორია და მათი შერევით გაუკეთებიათ შეესებული ისტორია, როგორც ეს ცნობილი იყო აქამდეც. თუ მათ შეესების დროს „აზმათა“ ტექსტში რაიმე ნაწილი არ მოსწონებიათ, ის გამოუტოვებიათ და მის ნაცვლად დაკლებული ადგილი შეუვსიათ მეორე ისტორიის ტექსტით ან პირიქით: მეორიდან უარყოფილი ნაწილი შეუცვლიათ „აზმათა“ რომელიმე შესატყვისი ნაწილით. ამის ნიხედვით სავარაუდებელი იყო, რომ მეორე ისტორიის ბოლო ნაწილი აღდგენილიყო იმგვარად, როგორც ის აღადგინა ი. ჯავახიშვილი, თუკი დადასტურდებოდა, რომ შეესებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული თანარის მეფობის მოახრობა წარმოადგენს ორივე ისტორიკოსის თხზულებათა შექანჩურ ნაერთს, მაგრამ სამივე ძეგლის შედარებისას ცხადი გახდა, რომ საყურადღებო რამ: 1. „სწავლულ კაცთა“ მიერ შეიშალებულ რედაქციას ზოგან აკლია „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის ნაწილი, ზოგანაც მეორე ისტორიკოსის თხზულების ნაწილი; 2. „ზოგჯერ ის უფრო მეტია, ვიდრე ორივე ისტორიის ტექსტთა ჯამი. ეს ნამატი ორგვარი ჩანს: ა) სწავლულ კაცთა მიერ რედაქციული სწორების დროს ჩართული სიტყვები ან გამოთქმები... და ბ) სხვა წყაროდან (თუ წყაროებიდან) მოტანილი ტექსტი“. ამის შედეგად ს. ყაუხჩიშვილმა დაასკვნა: ი. ჯავახიშვილის მიერ „თამარ მეფის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციიდან „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის გამოკლების გზით მიღებული ნაშთი არ იქნება მეორე ისტორიკოსის „ხალასი ტექსტი“, რადგანაც „მას შეიძლება რაიმე აკლდეს სწავლულ კაცთა რედაქციული სწორების წყალობით“, ანდა პირიქით: მასში „მცირე ნაწილი შეიძლება იყოს სხვა წყაროდან მომდინარე“⁴⁹.

⁴⁸ ქართლის ცხოვრება, II, 1959. გვ. 015—019, 1—150.

⁴⁹ იქვე, გვ. 016—019.

ს. ყაუხიშვილის დასკვნებს ამაგრებს არა მარტო ის რედაქციული საგაობა, რომელიც „ქართლის ცხოვრების“ მეორე ტომის სქოლიოებშია მოქცეული, არამედ ისიც, რომ საეგვოა ზემოგანხილული „ბოლოსიტყვა“ თანარის მეორე ისტორიის დაბოლოებას წარმოადგენდეს. როგორც აღვნიშნეთ, „ბოლოსიტყვა“ რუსთაველის საისტორიო თხზულების დასასრულია, მეორე ისტორიკოსი კი არ არის რუსთაველი, არამედ ის ჯერჯერობით უცნობ საეკლესიო მოღვაწედ მოჩანს. თავისთავად ეს დებულება საკმარისი იქნებოდა, რომ „ბოლოსიტყვა“ მეორე ისტორიკოსის თხზულებისაგან ჩამოგვეცილებინა, მაგრამ ჩვენი მოსაზრების დასასაბუთებლად აქ ყურადღებას გავამახვილებთ ერთ საკითხზეც, სახელდობრ იმაზე, თუ როდისაა დაწერილი თამარის მეორე ისტორია. ი. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ მეორე ისტორიკოსი თამარის მეფობის მომსწრეა, ხოლო თხზულება დაწერილია 1210—1213 წლებში. ამის წანამდებრებად მკვლევარი იმოწმებს რამოდენიმე ავტორს:

1. ტექსტში ნათქვამია: თუ ვინმეს თამარის მეფობის მოთხრობა დაუჯერებლად მოეჩვენოს, „ცნას ერაყამდის ქვემოთ მისგან დადებული ხარაჯა და ბაღდადის კერძ მარღანდის“ და მაშინ დარწმუნდება ჩემი ნაშრომის სინართლეში. ამის მიხედვით ირკვევა, — წერს ი. ჯავახიშვილი, — რომ მეორე ისტორიკოსს „თხზულების პირველი, 1184—1195 წწ. ამბების შემცველი ნაწილი იმ დროს დაუწერია, როდესაც საქართველოს ჯარს ჩრდილოეთი სპარსეთი უკვე დაპყრობილი ჰქონდა და საქართველოს სახელმწიფოს ყმად ნაჟიკად იყო ქცეული, ე. ი. თამარის მეფობის უკანასკნელ წლებში და მაინცდამაინც 1210 წელს, ან ამის შემდგომ ასლო ხანებში“.

2. ავტორის „თანამედროვეობა მისი თხზულების უკანასკნელ ნაწილშიც ნათლად ჩანს და თვით მასაც აქვს ორგან ეს გარეშობა აღნიშნული“. თამარის გარდაცვალებით დამწყობებული მემკვიდრე წერს: „ესრეთ გვანდა, დაღათუ ჩუენ თანა იგლოვს ცა და ყოველი სოფელი“, ან: თამარის საქმენი „კილით კიდემდე განისმნეს, ვითარცა თვთ მოწამე არს ყოველი ჩუენ მიერ სილული სიტყვასებრ ბრძნისა“. ამასთანავე, თუ გავითვალისწინებთ თხზულების დასასრულსაც, სადაც ძლიერი შთაბეჭდილებითაა აღწერილი თამარის გარდაცვალების გამო ახლად დამტყდარი უბედურება, „მაჰინ თავისთავად დაგვებადება დასკვნა, რომ იგი თამარ მეფის გარდაცვალების ჟმალ უნდა იყოს დამთავრებული. ამრიგად, — დაასკვნის

ი. ჯავახიშვილი, — თამარის მეორე ისტორიკოსის მთელი შრომა 1210—1213 წლებში უნდა იყოს დაწერილი“⁵⁰.

ი. ჯავახიშვილის დათარიღება უარყო კ. კეკელიძემ. მეორე ისტორიკოსი თხზულების დასაწყისში წერს: „აღწიბისას თამარი იზრდებოდა მამიდა რუსუდანთან „დიდურთ თჳსით, რომელსა რუსუდანვე მოაქუნდა სახელად, რომლისათჳს აწ დანაქლებს წინამდებარე ესე ნითხრობად. თუ რაადენ შუენიერება და თავდგნულობა ექმნა ყოველთა პირველ მისსა ყოფილთა დედოფალთა, ეცადროთ რამე, რამეთუ ოთხმოცისა წელიწადისა დღეთაჲთა შვიყუარა მტკიცედ ქალწულება, სიწმიდე და სიკეთე დიდად სრული“⁵¹. აქედან ცხადი ხდება, რომ ისტორიკოსს თავისი თხზულება დაუწერია იმის შემდეგ, როცა თამარის დაი რუსუდანი 80 წლისა გამხდარა. როგორც კ. კეკელიძე ამბობს, „თუ ვივარაუდებთ, რომ რუსუდანი იყო უფროსი შვილი გიორგისა და დეიდაა არა უგვიანეს 1156 წლისა“, მაშინ თამარის მეორე ისტორია 1213 (1156 + 80) წლამდე ვერ დაიწერებოდა, ხოლო, თუ რუსუდანი იყო თამარზე უმცროსი, მაშინ მეორე ისტორიის დაწყების არაუადრესი თარიღი კიდევ აქეთ გადაშიწვება“⁵². ი. ჯავახიშვილის მიერ თხზულების დასათარიღებლად მითითებული წინამძღვრები ვერ არყვევენ კ. კეკელიძის დათარიღებას. ისინი ადასტურებენ მხოლოდ იმას, რომ მეორე ისტორიკოსი თამარის მეფობის (უცხო სწორად, მისი მეფობის მეორე აერიოდის) მამსწრე ყოვილა“⁵³. ამიტომაც მან

⁵⁰ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 396—397. ს. კაკაბაძის აზრით, ეს ძველი დაწერილია „დაახლოებით 1207—1210 წლებში“ (საისტორიო ნოაბე. I. 1924, გვ. 29.).

⁵¹ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 113; შ. ჯ. დავითაშვილი ციტატის რუსული თარგმანი (Памятники эпохи Русавелии, II, 1938, გვ. 39—42). თამარის დას რუსუდანის შეახება ი. გ. დონდუას ნარკვევი „თამარ ძევის და რუსუდანი“ (ენიოკის მოამბე, V—VI, 1947, გვ. 321—323); აგრეთვე, ისტორიანი და ახსანი, კ. კეკელიძის რედ., 1941, გვ. 32—33.

⁵² კ. კეკელიძე, ეტიუდები, IV, 1957, გვ. 4. სქოლიო I; მისივე, „ისტორიანი და ახსანი შარავანდედთანი“ როგორც ლიტერატურული წყარო (ოქსთავლის კრებული, 1938, გვ. 134. სქოლიო); მისივე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1953, გვ. 276—277.

⁵³ ს. კაკაბაძე მეორე ისტორიის დაწყების არაუადრეს თარიღად ახსნელებს 1218 წელს. რადგანაც თამარის დაი რუსუდანი 80 წლის ასაკში მხოლოდ დაახლოებით ამ წელს გარდაეკლილა (ახბ. ხელოვნება, 1931, № 1, გვ. 42). მაშინ, რუსუდანის დაბადების უგვიანეს თარიღად უნდა დავდეთ 1133 წელი. ამ დროს კი გიორგი მეორე (თამარისა და რუსუდანი ძმა) მცირეწლოვანი უნდა ყოვილიყო. ამასთან ვიცით, ომს როცა გიორგი გაიქცა (1133 წ.), მაშინ ის უშე-

1184—1195 წლების ამბები პირველ ისტორიკოსთან შედარებით ნაკლებად იცის. ფრაზა „ესრეთ გუანდა, დაღათუ ჩუენ თანა ივლოეს ცა და ყოველი სოფელი“ ნათქვამი ჩანს იმ პირის მიერ, რომელიც წიგნწილ თამარის გარდაცვალების გამო გამოწვეულ საყოველთაო გლოვას, მაგრამ ეს არ მიუთითებს იმას, თითქოს თხზულება ისტორიკოსმა გლოვას დამთავრების უმაღლეს დაწერა. ასეთი შენაარსის ფრაზა ისტორიკოსს შეეძლო დაეწერა თამარის გარდაცვალების უმაღლეს და 30 ან ზეტი წლის შემდეგაც. რაც შეეხება მეორე ფრაზას „თუ მიწაზე არს ყოველი ჩუენ მიერ ხილული სიტყუასებრ ბრძნისა“, იგი რუსთაველის საისტორიო თხზულების „ბოლოსიტყვაჲთა“ მოთაყვებული და თამარის მეორე ისტორიის დასათარიღებლად არ გამოდგება. რაკი ეს ისტორიკოსი თამარის მეფობის ბოლო წლების ზომსწრე ყოფილა და მას 1205 წელს უნახავს, რომ ძელის ჯვარი, რომლის სამთხვევად მეომარი მიდიოდნენ, ერთი ხელით თამარ მეფეს ეჭირა და მეორეთი კი—ბასილი ეზოსმოძღვარს, ხოლო ის აგრეთვე შესწრებია იმ ხანასაც, როდესაც თამარის დაი რუსუდანი 80 წლის გამხდარა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მეორე ისტორიკოსი მოხუცებულობის ასაკამდე მაინც იქნებოდა მიღწეული. ასე რომ, თამარის მეორე ისტორიის დაწერის უგვიანესი თარიღი შესაძლებელია განისაზღვროს 1250 წლით, ხოლო თუ მის დაწერას დაედებთ თამარის შვილის რუსუდანის სიცოცხლეში. მაშინ აღნიშნული თხზულების დაწერის თარიღად ყველაზე სარწმუნო იქნება 1236—1245 წლები.

ლო იყო. თამარი მისი პირნით შეიღია (შავთელი მას უწოდებს „სიბრძნისა ზღვასა თამარ პირნშასა“). ს. კაკაბაძის ცნობით. „რუსუდანი იყო თავისი მამის უკანონო ასული“ (იქვე, გვ. 42), მაგრამ საისტორიო წყაროებში ანბი წერილობითი მითითება არა ჩანს. თუ ეს რუსუდანი „იყო ვრწმე ერთი ხარკთაჲნი სანაშობი, რეცა სახელდებული შეილაღ მეფისა“ (ანბ., გვ. 44), რომელიც 1187—1188 წლებში ცოლად შერთეს თამარის სელის მეძიებელ მტაფრადინს, მაშინ ს. კაკაბაძის მოსაზრება მისაღებია: რუსუდანი გიორგი მეფის უკანონო შეილაღ უნდა ეცნოთ, მაგრამ გათხოვების-ქანს ისიც თამარსავით აპაღაზრდა უნდა ყოველიყო. დაუჯერებელია კაბუჯ მტაფრადინს საქართველოდან ცოლად წაყვანა 50 წლის (1188—1138=50) დედაკაცი. რაკი ლაშა დროინდელი ნემატიანე ამბობს „რუსუდან დედოფალი იყო“, ეს გარემოება ხომ არ გვიკარნახებს ამ ნემატიანის თხზულების დაწერის თარიღის გადასინჯვას? ანის საფუძველს იძლევა ის ფაქტიც, რომ მატიაწეში თამარის, დავით სოსლანისა და ლაშა გიორგის გარდაცვალების თარიღები აღრეულია.

ახლა რაკი ვიცით, რომ თამარის მეორე ისტორია ვერ დაიწერებოდა 1236 წელზე ადრე, შეიძლება თუ არა „ბოლოსიტყვა“ რომელიც დაწერილია 1213—1223 წლებში, თამარის მეორე ისტორიის დაბოლოებად მივიჩნიოთ? თუ ამ კითხვას პასუხს დადებითად გავცემთ, მაშინ აუხსნელი დაგვჩნდება კითხვა: როგორ მოხდა, რომ მეორე ისტორიკოსმა თავისი თხზულების „ბოლოსიტყვა“ დაწერა 1213—1223 წლებში, მთელი ტექსტი კი—1236—1245 წლებში? საპირისპირო ანბანთან რომ გვექონდეს საგნე, ე. ი. თხზულება ადრე იყოს დაწერილი, ბოლოსიტყვა კი შემდეგ, ეს უჩვეულო არ იქნებოდა, მაგრამ ჯერ ბოლოსიტყვა დაწეროს და ერთი ან ორი ათეული წლის შემდეგ—თხზულების ტექსტი, გვიქრებათ, ასეთ მოვლენას არც ერთი ძველი წინამძღოლის, ავთოგრაფისა თუ ისტორიკოსის შემოქმედებითი პროცესის ისტორია არ იცნობს. თხზულების დასაწყის-დასასრულის ქრონოლოგიური შეუსაბამობა გვაძლევს დამატებით საბუთს იმისას, რომ დავასკვნათ: „ბოლოსიტყვა“ არ არის მეორე ისტორიკოსის თხზულების დაბოლოება, როგორც ეს მიჩნეულია თანამედროვე საისტორიო მეცნიერებაში. ის შევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ შეტანილია იმ საისტორიო თხზულებიდან, რომელიც ანტიონის ცნობით რუსთაველს მიეწერებოდა. თამარის მეორე ისტორიამ ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ფრაგმენტების სახით: მას აკლია შესავალი, ტექსტის მეორე ნაწილის ცალკეული ადგილები და დასასრული, რომელშიც შეიძლება მოთხრობილი ყოფილიყო ლაშა-გიორგისა და რუსუდან დედოფლის მეფობის ამბებიც.

* * *

ს. ყაუხჩიშვილი წერს: თამარის მეორე ისტორიის იმ ნაწილში, რომელიც ი. ჯავახიშვილმა აღადგინა შევსებული „ქართლის ცხოვრების“ მიხედვით, „მცირე ნაწილი შეიძლება იყოს სხვა წყაროდან მომდინარე“. ეს მოსაზრება დაადასტურა მეორე ისტორიის ტექსტის კრიტიკულმა შესწავლამ. გამოიჩვენა, რომ „ბოლოსიტყვა“ ამ ისტორიაში სხვა საისტორიო წყაროდანაა შეტანილი. კითხვა იბადება: ეს „სხვა წყარო“ ხომ არ არის ჩვენამდე არმოღწეული ე. წ. თამარის წესამე ისტორია, რომელიც შესაძლებელია ანტონისათვის რუსთაველის სახელით იყო ცნობილი? შევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ დაცული თამარის მეფობის მომთხრობელი

ტექსტთან „ისტორიათა და აზნათა“ და ჰალაშვილისეულ ხელნაწერში დაცული „თამარის ცხოვრების“ (ე. ი. მეორე ისტორიკოსის თხზულების უდავო ნაწილის) შედარებიდან ვრწმუნდებით, რომ „სწავლულ კაცებს“ ძირითად წყაროებად აღებული ჰქონიათ მხოლოდ თამარის ნეცობის მომხმარებელი ორი ისტორიული ძეგლი — „ისტორიანი და აზნანი“ და მეორე ისტორიკოსის თხზულება, რომელთა ურთიერთშერწყმის დროს მათ აქა-იქ ჩაურთავთ სხვადასხვა საისტორიო დოკუმენტებიდან ამოღებული პატარა-პატარა ცნობები ამა თუ იმ ისტორიული პირის ან აზნის შესახებ ზოგიერთი ბუნდოვანი ადგილის უკვე გაგების ნიშნით თუ შესავსებად. ამის ერთი შემთხვევა იმისაც, რომ მათ მეტაფრასტების მსგავსად თხოვნა გატერციათ თეოლოგიური მსჯელობით (როგორცაა მაგ. ჩანართი „და ესრეთ... განგებანი“) ⁵⁴, რომელიც არაფერს ჰმატებს თამარის მეფობის მომხმარებელ ისტორიას. ს. ყაუხჩიშვილმა შენიშნა, რომ „სწავლულ კაცებს“ ერთ-ერთ „სხვა წყაროდ“ გამოყენებული აქვთ ლაშა გიორგის დროინდელი მატიანე, რომელიც თავისი მიზანდასახულებითა და ხასიათით უფრო სვინაქსარულ საკითხავს წარმოადგენს, ვიდრე საისტორიო მატიანეს ⁵⁵. ასევე სხვა წყაროდანაა შესული შევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ ცნობა თამარის ჩამილის რუსუდანის შესახებ, მაგრამ რაღაც გაუგებრობით ხვარასნის სულტნის ცოლ-ყოფილი რუსუდანი, გაიგივებულია დავით აღმაშენებლის ასულთან, რომელსაც, კ. კეკელიძის გამოკვლევით. აგრეთვე რუსუდანი უნდა ჰქმნეოდა და რომელიც გათხოვილ იყო. ოსეთში დავით II ოვსთა მეფეზე ⁵⁶. მასწივე დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსისა და ლაშა გიორგის დროინდელი მატიანის მასალებისა, აგრეთვე თიღვის წარწერის შეერთების გზით უნდა მიღებულიყო ცნობა „თამარ თიღვის აღმაშენებლის“ შესა-

⁵⁴ ქართლის ცხოვრება, I, 1913, გვ. 404—405; შდრ. ს. ყაუხჩიშვილის გან., II, 1959, გვ. 28

⁵⁵ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 019, 3 (სქოლიო 2).

⁵⁶ ქართლის ცხოვრება, I, 1913, გვ. 423. კ. კეკელიძე, რუსთველოლოგიური შტუდიები (ეტიუდები, IV, 1957, გვ. 4—6). ამ საკითხთან დაკავშირებით საინტერესოა აგრეთვე ანტონ კათალიკოსის ცნობა, რომელიც მას ანოუკოთხავს „ძველთა შინა მატიანეთა საქართველომასთა“: თამარ მეფეს ჯერად შერთეს „ძე ოვსთა მთავრისა, სახელით დავით, რომელი იყო მისივე დავითიან-ბაგრატიონისა შთაწმინდულობათაგან ესრეთ. რამეთუ: მეფენი ვინმე იყვნეს ძმანი ორნი ამისვე სახელომანი, დავითიან-ბაგრატიონანი, შვილთაგან მრავალჯერ მოხსენებულისა გურამისთა. პირველსა უკვე ძმასა ეწოდა დიმიტრი და მეორესა გიორგი. დიმიტრი უკვე იყო მეფედ, მაგრამ ძმამან გიორგი მიუღო მეფობა.

ხებ⁵⁷. ერთი სიტყვით, „თანარ მეფის ცხოვრების“ შევსებული ტექსტისათვის „სწავლულ კაცებს“ პირველი და მეორე ისტორიკოსების თხზულებათა გარდა გამოყენებული პქონიათ სხვა საისტორიო წყაროებიც, მაგრამ ამ წყაროებს ზღორის მათ არ აქვთ გამოყენებული ისეთი ჩვენამდე არ მოღწეული საისტორიო ძეგლი, რომელშიც თანარის ისტორია პირველი და მეორე ისტორიკოსების თხზულებათა მსგავსად გრცლად და დაწვრილებით ყოფილიყოს მოთხრობილი. რომ ნათ ხელთ ჰქონდეთ, ასე ეთქვათ, თანარის მესამე საგულებელი ისტორიაც, რომლის ნაწილს შეადგენდეს რუსთაველის „ბოლოსიტყვა“, შეუძლებელია წევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ ამ ძეგლის სხვა ფრაგმენტებიც არ შემოგვრჩენიდა და, რაკი ამგვარი რამ მასში არ მოიპოვება, არსებული მასალების მიხედვით უნდა დავასკვნათ, რომ რუსთაველის საისტორიო თხზულებების მთლიანი ტექსტი საძიებელია შევსებული „ქართლის ცხოვრების“ იმ წყაროებში, რომელთაც ჩვენამდე მოაღწიეს. ასე რომ, უველა ზემოთქმულის შენდგე განსახილველი რჩება მესამე მთავარი საკითხი: რუსთაველის საისტორიო თხზულების „ბოლოსიტყვა“ ხომ არ არის „ისტორიათა და აზნათა“ ტექსტის დასასრული? თავის მხრივ ეს საკითხი მჭიდროდ უკავშირდება სხვა საკითხს — როგორია „ისტორიათა და აზნათა“ ტექსტის შეღავენილობა და მოაღწია თუ არა ამ ძეგლზე ჩვენამდე სრულად? განვივილოთ ეს ორივე საკითხიც ურთიერთმართების თვალსაზრისით.

და ძე უკვე ესა ერთი ყმა მცირე მეუფა დიმიტრის, იგიცა მისტაცა ძმამან მისმან გიორგი და მისცა ოსეთა მთავარს მზეულად. ხოლო მთავარი იგი ოსეთისა იყო უშვილო და მემკვიდრეუ თჳსსა შეიწყნარა ყმა იგი. და მაშინ ოსენი და ყაბარდულნი იყუნეს ყოველნი ჭრისტიანნი. და ამის ყრმისაგან იშვნეს მრავალნი ოსეთსა შინა. ხოლო შემუგომად ამისა მრავალ წელთა მისცა დაჲ თვისი რუსუდან ცოლად მეუფმან გიორგი, მამანან თამარისამან, მთავარსა ოსეთსა ბაგრატიონსა. ხოლო ჟამსა სიკაბუჯისასა დაქვრივდა ქალი იგი და მოიქცა ძმისავე თვისისა საქართველოდ და მოიყვანა თვისთა თანა ძე მახლისა თვისისა ყომა დავით, ქმარი თამარისი, და აღზარდა იგი. ხოლო გიორგი ასულიცა თვისი თამარ მისცა აღზრდად დასა მას თვისსა რუსუდანა“ (H 1082, ფ. 4v—5r).

⁵⁷ ქართლის ცხოვრება, I, 1913, გვ. 421—422; ს. ყაუხჩიშვილის განმცემა. II, 1959, გვ. 018, 45 (სქოლიო 1); აგრეთვე. I, 1955, გვ. 334, 366; ლ. რჩეულიშვილი, თიღვა, 1960, გვ. 38.

4. „ისტორიათა და აზმათა“ შედგენილობა

X—XIII საუკუნეებში და შემდეგშიც გამოჩენილ სახელმწიფო და საეკლესიო მოღვაწეთა ცხოვრება-მოქალაქეობის მომთხრობელი აგიოგრაფიულ-ისტორიულ თხზულებანი იწერებოდა აგიოგრაფიული მწერლობის მიერ ტრადიციულად შეგუზავებული გეგმით. თითოეულ მთავანს ჰქონდა სათაური ანუ „ზედწარწერილი“, სადაც მოხსენიებული იყო ის პირი, ვიზედაც იწერებოდა „ცხოვრება“, და არა იშვიათად აღმწერლის ვინაობაც; შემდეგ—„შესავალი თხრობისა“, რომელშიც მოცემული იყო ფილოსოფიურ-თეოლოგიური მსჯელობანი და თხზულების მიზანდასახულება. ამას მოსდევდა საკუთრივ ცხოვრების ან წამების თხრობა, ხოლო აშშის დამთავრებისას ძეგლს ერთვის „დასასრული თხრობისა“, რომელშიც „ცხოვრების“ აღმწერელნი ჩვეულებრივ იძლეოდნენ მთავარი პერსონაჟის ზოგად დახასიათებას და ქრონოლოგიურ და ზოგჯერ ბიო-ბიბლიოგრაფიულ ცნობებს. ასეთი გეგმითაა შეთხზული „ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისა“, „ცხოვრება გრიგოლ ხანათელისა“, „ცხოვრება იოანესი და ეფთჳმესი“, „ცხოვრება გიორგი ათონელისა“, ასურელ მამათა ცხოვრებანი და სხვა. ამ ნხრივ ქართული საისტორიო მწერლობა განონაკლისს არ წარმოადგენდა. თვით ტერმინი „ცხოვრება“ ძველად ნიშნავდა „ისტორიას“ და ამიტომაც ზოგიერთ საისტორიო თხზულებას ეწოდებოდა „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, „ცხოვრება მეფისა თამარისი“ და სხვა, ხოლო საქართველოს ისტორიის თხზულებათა კრებულს—„ქართლის ცხოვრება“. სამოქალაქო ისტორიის აღმწერლები თავიანთ თხზულებებს წერდნენ იმავე გეგმით, რომელიც აგიოგრაფიულმა მწერლობამ შეინუშავა საეკლესიო მოღვაწეების ცხოვრებათა მომთხრობელი ძეგლების შესაქმნელად. შიორს რომ არ წავიდეთ, ამის საუცხოო დადასტურებას წარმოადგენს „ისტორიანი და აზმანი“, რომელიც შეთხზულია იმავე გეგმით, როგორითაც ცნობილია ბასილი ზარზმელის, გიორგი მერნულის, გიორგი ათონელის, გიორგი ხუცესმონაზონისა და სხვათა აგიოგრაფიული თხზულებანი. სამწუხაროდ, „აზმათა“ ტექსტს აკლია „ზედწარწერილი“, რომელშიც ნიათიებულ იქნებოდა მისი სათაური და ალბათ „აღმწერლის“ ვინაობაც. ძეგლი იწყება ვრცელი, ენაწყლიანობით შეთხზული შესავლით. მას უძღვის რიტორული მიმართვა ღვთისადმი: „რომელმან წყლისა მოაბადნი რიტორთა მძლე ჰყავ ყოველთა, ენა-უტყჳ მეტყუელ ჰყავ ანგელოზთა მთავრისა

შიერ, აწცა განმარტე ენა-ბრგუნილი ისტორიათა და აზმათა მეტყუელებას შინა შარავანდედასა“ (გვ. 1),⁵⁸ რაც ახალი ქართულით ნიშნავს: „(შენ, ღმერთო,) რომელმაც (უსწავლელ) მებაღურებს (ე. ი. ქრისტეს მოწაფეებს) გაამარჯვებინე (ანტიკური ხანის) ყველა (ძველ) მჭევრმეტყველზე (და) მთავარანგელოზის მიერ (ნალამის) პირუტყვი (ვირი) აამეტყველე“⁵⁹, ახლაც ენაზღუნგს (მწერალს, ე. ი. „აზმათა“ აღმწერელს) გაუხსოვრებ მეტყველება გვირგვინოსანი ზეფეების მოთხრობათა და ქების სათქმელად“. ამ წინადადებას მოსდევს შესავალი, რომელიც იწყება: „ენათგან მისე, მხილველი ღმრთისა“, და მთავრდება: „სახე და სახელი [თამარისი] თუსსა აღგილსა სიტყუაძან საცნაურ ყოს“. ავტორი წუხს, რომ გაკადნიერდა და თამარის ისტორიის წერას მოჰკიდა ხელი. აგი წერს: თანარი იმდენად დიდად საქებელი ნეფეა, რომ მის „მენსხმელად ჯავს ომიროს მგრანაზე იგი“ და არა მე, „ვირ-მეტყვ თქმათა აღმატებულებისა“, მაგრამ რაკი ასეთი რანის დაწერა განვიზრახე, შევეცდები „გარდავსცე ისტორიასა და ვასილოდრადესა“ ყოველივე ის, რაც მე „ნიხილავს, გინათუ ბრძენთა და გონიერთა კაცთაგან მასმიან“. ამის შემდეგ ავტორი იწყებს თამარის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერას. დასაწყისში სიტყვებიდან „მამად იქმნა გიორგი, მეჯე-მეფეთა. ძე დიმიტრი მეჯისა“ (გვ. 3) ის ჯერ მოგვითხრობს გიორგი III-ის (1156—1184) მეფობის ისტორიას, შემდეგ მთელი თხრობა ეხება თამარსა და დავით სოსლანს. ძირითადი ტექსტი წყდება თამარის გარდაცვალების მოკლე აღწერით სიტყვებზე „და დაუტყეა სამეფო ძესა თუსსა ლაშას“ (გვ. 113). ბოლოს დართული აქვს ორი ლექსი—არსენ იყალთოელის იაშვიკო ერთხუთეული „მეფე, მთავარი“ და იოანე ჭიჭიშელის თექვსმეტმარცვლოვანი „მაირი“ „თუ თალი მილისეველმან“ (გვ. 113—114).

1950 წელს გამოვთქვით მოსაზრება, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ბოლოს მოთავსებული ფრაგმენტი („არსენი: იტყვს: იყავ: ნეღი“ და ა. შ.) არ არის თამარ მეფის დასაფლავების დროს წარ-

⁵⁸ ქვემოთ „აზმათა“ ტექსტს ვიმოწებთ ს. ყაუხჩაშვილის გამოცენიდან: ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 1—114.

⁵⁹ შტრ. რიტხეთა XXII, 23—30: История и восхождение венециосцев, пер. К. Кекелидзе, 1954, გვ. 93. ამაზე უწინ კ. კეკელიძე ვარაუდობდა, რომ გამოთქმაში „ენა-უ ჯყ მეტყველ ჰყე ანგელაზთა მთავრისა მიერ“ იგულისხმება ერთ-ერთი სერაფიმოვანი, რომელმაც ნავერცხალი შეიპო ისაია წინასწარმეტყველის ენას და პირში ჩაუდო მას საქადაგებელი სიტყვა“ (რუსთაველის კრებული, 1938, გვ. 138).

მოთქმული სიტყვების ნაწყვეტები, არამედ ის შეიცავს ივალთოვლისა და ქინკინელის ლექსებს. რომელნიც ან „მერმინდელი მინაწერებია, როგორც ანას თ. ჟორდანია ფიქრობს, ან—გეგატიანეს მიერ ჩვენთვის გაუგებარი მოსაზრების გამო დამოწმებული ციტატები“⁶⁰. ეს მოსაზრება გაიზიარა ს. ყაუხჩიშვილმა: „ორივე ლექსი,—წერს მკვლევარი,—ნათი წარწერებითურთ თამარის ისტორიის შემცველი ერთ-ერთი ძველი ხელნაწერის ბოლოში მიუწერია გადაწერს და ნათ არავითარი კავშირი არ უნდა ჰქონდეს თამარის „ისტორიასთან““ (გვ. 012). თუ ეს ასეა, მაშინ „ისტორიათა და აზმათა“ მარიამისეული ნუსხის დასასრული უნდა ვივარაუდოთ იქ, სადაც წერია ფრაზა „და დაუტევა სამეფო ძესა თჳსსა ლაშას“. მართლაც, ასე ფიქრობს დღეს ყველა მკვლევარი, რადგანაც იმ ნუსხებში, რომლებსაც კი „გემოუნახავთ „ისტორიანი და აზმანი“, ძირითადი ტექსტი წყდება აღნიშნულ ფრაზაზე. მაგრამ კითხვა იბადება: შეიძლება თუ არა თამარის პირველ ისტორიკოსს თავისი თხზულება ასე მოსხლეტილი ფრაზით და ბოლოსიტყვის გარეშე დაემთავრებინა? გვიჭიკრობთ, არ შეიძლება. პირველი ისტორიკოსი საქმეში ჩახედული მწერალია. მან კარგად იცის, თუ როგორ უნდა დაიწეროს „ცხოვრების“ მომთხრობელი თხზულება. რაკი ზან თავის შესხვა-მოთხრობას რიტორიკული ენაწყლიანობით დაწერილი შესაეალი წაუშმდვარა, ბუნებრივია ის ბოლოსიტყვასაც დაწერდა. ისტორიკოსი არ ღალატობს აგიოგრაფიული თხზულების დასაწერად შემუშავებულ გეგმას, პირიქით ის მტკიცედ იცავს იმ მოთხოვნებს, რომელთაც ჩვენი ძველი მწერლობა უყენებდა აგიოგრაფ-ისტორიკოსებს. ცხადია, „აზმათა“ ტექსტს შესავალთან ერთად „თხრობის დასასრულიც“ ექნებოდა. ამ გარემოებას საგანგებო ყურადღება მიაქცია ი. ჯავახიშვილმა და ის მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტს „ბოლო, რას აკვირვებია, უნდა შეცვლილი ჰქონდეს და აკლდეს“. მას გასაოცრად მიაჩნია ის ფაქტი, რომ ძეგლში „თამარ მეფის სიკვდილის აღწერა მეტად ჩკრთალია და მოკლე... ავტორს ასე უცნაურად არ შეეძლო დაებოლოვებინა თავისი თხზულება. აზიტომ საფიქრებელია, რომ ისტორიის ბოლო შეცვლილი და შემოკლებული

⁶⁰ ლიტერატურა და ხელოვნება, 1950, № 35; შდრ. ი. ლოლაშვილი, ფრაგმენტები და ზოგიერთი არმოდწეული თხზულება კლასიკური ხანის საერო ლატერატურიდან (რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტის XX სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, 1960, გვ. 7—8).

ლი იყო მაშინ, როდესაც იგი ქართლის ცხოვრების კრებულში შეუტანიათ და ზედსაქართველოს შემდეგ-დროინდელი ისტორია მიუდევნებიათ⁶¹. ი. ჯავახიშვილი ამ საგულისხმო მოსაზრებას იზეივებს იქაც, სადაც ის „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენის ისტორიას განიხილავს. მეკლავარი აღნიშნავს: „ნესაზე წყებად, ერთგნის და ერთად შეტანილია ქართლის ცხოვრებაში თანაჲ მეფის ისტორიკოსის თხულება «ისტორიანი და აზმანი» და მონღოლთა-დროინდელი ქართველი ჟამთააღმწერელის ნაწარმოები... ამას ის თვალსაჩინო გარემოებაც ამტკიცებს, რომ თამარ მეფის ისტორიკოსის ნაწარმოებს თავი მთლად აქვს შენახული, ბოლო კი აკლია, ხოლო ჟამთააღმწერელის მათიანეს პირიქით თავი აკლია. უეჭველია ეს იმიტომ უნდა მომხდარიყო, რომ ჟამთააღმწერელის ნაწარმოებს თამარ მეფის ისტორიკოსის მოთხრობის გაგრძელების ხასიათი ჰქონდა. შესაძლებელია ვიფიქროთ კიდევ, რომ ეს ორი თხულება ქართლის ცხოვრებაში შეტანამდე უკვე შეერთებული ყოფილა, ხოლო შემდეგ იმ სახითვე, როგორც შეერთებული იყო, ქართლის ცხოვრების კრებულში შეუტანიათ“⁶². ი. ჯავახიშვილის ეს ჭეშმარიტად სწორი დაკვირვება პართლდება იმით, რომ საერთოდ „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის შემდგენელნი ცდილობდნენ მოეცათ საქართველოს გაბმული ისტორია და ამ მიზნით ზოგიერთ თხულებას, რომელაც ამა თუ იმ ქართველი მეფის ცხოვრება-მოღვაწეობის ამსახველ ტექსტს შეიცავდა, მიეცილებინათ შესავალი და დასასრული, თუ კი ასეთი რამ მას მოეპოვებოდა. თამარის პირველი ისტორიკოსისა და ჟამთააღმწერლის თხულებებთან ერთად ამის საუცხოო მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“, რომელსაც აკლია შესავალი და საფიქრებელი დასასრულიც. საყურადღებოა ისიც, რომ „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის გამთლიანების მიზნით და იმისათვის, რომ გაბმული თხრობა არ ჩეწვეტილიყო. ვახტანგის „სწავლულ კაცებს“ „ანმათა“ ტექსტიდან შესავალი ამოუღიათ და, როგორც ს. ყაუხჩიშვილმა შენიშნა, მის ნაცვლად შეესებულ რედაქციაში ჩაურთავთ „გიორგი მესამის მოკლე დახასიათება, რომლის უნეტე-

⁶¹ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 225; დაყოფა ჩემია, ი. ლ.

⁶² იქვე. გვ. 310, დაყოფა ჩემია, ი. ლ.

სი ნაწილი ამოღებულა «ლაშა გიორგის დროინდელი მატრიან-დან» (გვ. 3, სქოლიო 2). ამრიგად, ეს წანამძღვრები გვიკარნახებენ დავასკვნათ, რომ მარიამისეული „ქართლის ცხოვრებისა“ და მისი ტიპის ნუსხებში დაცული „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტი ბოლონაკლულია. თავდაპირველად მივიღა რა ამ დასკვნამდე ი. ჯავახიშვილი, მას დებადა ერთი ბრწყინვალე აზრი, რომელიც სამწუხაროდ მან აღარ განავითარა. იგი წერდა: „შევსებულს ქართლის ცხოვრებაში თამარის მეფობის ბოლო იმდენად თვალსაჩინოდ განიჩნევა მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრებისაგან და ამასთანავე იმდენად შინაარსიანია, რომ უნებლიედ ორგვარი აზრი იბადება: ან ქართლის ცხოვრების შეშავსებელს შეიძლება «ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთაისა» სრული ხელნაწერი ჰქონდა და იქიდან შეავსო მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრების ტექსტი, ან არა და სხვა რაიმე ჩვენთვის უცნობი ძველი წყაროებით უსარგებლნია“⁶⁷. მაგრამ 1923 წელს, როდესაც მან მეორე ისტორიკოსის თხზულების დასაწყისი აღმოაჩინა, შევსებული „ქართლის ცხოვრებიდან“ „ისტორიათა და აზმათა“ გამოკლების გნით მიღებული ნაშთი, რომელიც შეიცავდა აგრეთვე თამარის ავადმყოფობა-გარდაცვალების მომხსრობელ ეპიზოდს და ზემოთ განხილულ „ბოლოსიტყვას“, თამარის მეორე ისტორიის ხალას ტექსტად მიიჩნია და რატომღაც გვერდი აუარა იმ გარემოებას, რომ „ისტორიანი და აზმანი“ ბოლონაკლულია და შესაძლებელია სადავო „ბოლოსიტყვა“ ეკუთვნოდეს არა მის მიერ აღმოჩენილ ბოლონაკლულ „ისტორიას“, არამედ პირველი ისტორიკოსის თხზულებას. ჩვენი დაკვირვებით, თუ „ისტორიათა და აზმათა“ მინაწერებს, ე. ი. იყალთოელისა და ჭიმჭიმელის ლექსებს ამოვიღებთ ტექსტიდან (ამის საფუძველი, რა თქმა უნდა, არსებობს) და ყრაზას „და დაუტევა სამეფო ძესა თჳსსა ლაშას“ მივბამთ „ბოლოსიტყვას“ („იცვალა ფერი... დავიდუმით“), ჩვენ მივიღებთ „ისტორიათა და აზმათა“ სრულ ტექსტს, რომელსაც „ზედწარწერილს“ გარდა ექნება ყველა ის ძირითადი შემადგენელი ნაწილი, რომელიც „ცხოვრების“ მომხსრობელ ავთოგრაფიულ-ისტორიული ხა-

⁶⁷ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 225; დავითა ჩემია, ი. ლ.

სიათის ძეგლებს მოეპოვებათ, ე. ი. მას ექნება: „შესავალი თბრობისა“, საკუთრივ „შესახმა-ღითხრობის“ ძირითადი ტექსტი და „დასასრული თბრობისა“ ანუ ბოლოსიტყვა. საამისოდ საყურადღებო ზონაცემებს იძლევა შევსებული „ქართლის ცხოვრების“ თამარის ჩეფობის ამსახველი ნაწილი და „აზმათა“ ტექსტთან „ბოლოსიტყვის“ შედარება. აი ეს მონაცემებიც:

1. შევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ თამარის ავადმყოფობა ამბავს წინ უძღვის სიტყვისგება ანგელოზისა და ვინმე ბერისა ივბიზიანოს მეფის გარდაცვალების შესახებ („ხოლო ვითარ დიდისა... ამის მეფობასა“), რომელიც „ანმათა“ ავტორს თავის თხზულებაში შეუტანია ივლიანე განდგომილის რომანიდან. ამ სიტყვისგებას მოსდევს მეორე ისტორიიდან ამოღებული ვრცელი თხრობა თამარის ავადმყოფობა-გარდაცვალების შესახებ („ნაჰარმაგევს გარდმოდგა მეფე თამარ“...), რომელიც მთავრდება სიტყვებით: „შაშინ უკვე აღმოიყვანეს და მცირეთა შინა ღლეთა მცხეთად დაღვეს, და შერმე უკანასკნელ თუთ მუნვე გელათს დაამკვდრეს თჳსსა შინა სამარხოსა, დიდებად მუნ შინა დამკვდრებულთა პაპათა და მამათა მისთა, სახელოვანთა დიდთა მეფეთა თანა“. შემდეგ „ქართლის ცხოვრების“ შემვსებელი თხრობას აგრძელებს „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტიდან ამოღებული ფრაზით „დაუტევა სამეფო ძესა თჳსსა ლაშას“, ხოლო ამ ფრაზას მიჰყვება ცნობილი „ბოლოსიტყვა“—„იცვალა ფერი... დავიდუმთ“⁸⁴. რაკი გამოიჩევა, რომ „ბოლოსიტყვა“ არ არის თამარის მეორე ისტორიის დასასრული და ამასთანავე ის არ შეიძლება იყოს რომელიმე ჩვენამდე არმოდღეული, თამარის ცხოვრება-მოღვაწეობის მომთხრობელი თხზულების ფრაგმენტი, ცხადია, ტექსტი „იცვალა ფერი... დავიდუმთ“ შევსებულ „ქართლის ცხოვრებაში“ შეტანილია იმავე საისტორიო თხზულებიდან, რომელსაც ეკუთვნის ფრაზა „და დაუტევა სამეფო ძესა თჳსსა ლაშას“.

2. რომ „ბოლოსიტყვა“ დასასრულია „აზმათა“ ტექსტისა, ეს ირკვევა მათი ურთიერთშედარებიდანაც. ორივე ნაწილი ერთმანეთს ემთხვევა შინაარსობლივი და სტილისტური ნიშნებით. ასე მაგ.:

ა. „აზმათა“ ავტორი წერს: „აწ მე, რომელი გინა თუ მიხილავს, გინა თუ ბრძენთა და გონიერთა კაცთაგან მასმინ,

⁸⁴ ქართლის ცხოვრება, I, 1913, გვ. 485—493. შდრ. ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 112—113; 144—146. აქვე იხ. ს. ყაუხჩიშვილის შენიშვნა (გვ. 146. სქოლიო 2).

გარდაესკე ისტორიისა და ვასილოდრაფსა“ (გვ. 3). ასევე „ბოლოსიტყვაში“ ვკითხულობთ: თამარის საქმენი „კიდიო-კიდემდე განისმნეს, ვითარცა თუთ მოწამე არს ყოველი ჩუენ მიერ ხილული სიტყვსაებრ ბრძნისა“. ორივე შემთხვევაში ყურადღება ექცევა იმ ფაქტს, რომ ამბის აღმწერი არის თამარის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის თვითწილველი და თანადაზნდური.

ბ. „აზმათა“ ავტორი თავმდაბალი და მიკრძალვულია. ის თავისთავს უწოდებს „ენა-ბრგვნილს“, „თქმათა აღმატებულების ვერ-მეტყვის“, ამბობს: „ვითარ დავსცე სულამიტისა სახედ აღსაყვრსა „ქებასა ქებათასა?““ (გვ. 1.). თამარის „შემსხველად ჯამს ომიროს მერაბამე იგი“ (გვ. 2). მე, „უკმოსა და უგუნებოსა“ ზოხრობელს, უმეტრობის გამო არ შემიძლია „გელ-გყო“ მის „უდიდესთა საქმეთა“ შესატყვის „ლექსთა მეტყუელებად“, რადგანაც ეს საქმენი „ზესთა ძალისა არიან არა ჩემთჳს ოდენ, არამედ ვგონებ პირველთა სიტყვს-მოქმედთა“ (გვ. 78), ან კიდევ: „უდიდესნი საქმენი აღმოჩინდეს და გონება ვოწყე უღონოებად თხრობისა სიდიდითა საქმეთადა, დაღათუ არა შესატყვსი არს ჩემდა ამით მოთხრობა. არამედ დიდთა სიტყვს-მოქმედთა პირველთა არს“ (გვ. 92). ნწერლის ასეთივე თავმდაბლობა და მოკრძალება ვლინდება „ბოლოსიტყვაშიც“. ავტორი თავისი თხზულების შესახებ წერს: „დაწყება და აღსასრული ამის [ე. ი. თამარის შესხნა-მოთხრობის] გელ-ყოცისა სრულებით ესრეთ ჩანს, ვითარცა სიმძიმესა და პატიოსნებასა თანა ოქროსასა ქარქუეტისა ნამუსრევი“, ხოლო „ბოლოსიტყვის“ უკანასკნელ აბზაცში ამბობს: „აქა დავქში სიტყვის-წყობა“ იმისთვის, რომ მომავალში სხვებმა ჩემზე უკეთ შესძლონ ქება-დიდების დაწერა თამარისათვის „უმჯობესად შესატყვსი“ და „უადრესისა სიტყვსა პოვნით“.

გ. „აზმათა“ ავტორი ბურღუხანსა და თამარს ადარებს ზეციერ მნათობებს და ამბობს: გიორგი მეფეს მამამისმა მოგვარა „ასული მეფისა ხუდღანისი, სახელით ბურღუხან... თუთ მზე-მზეთა შუენებითა და მომფენობითაცა, ვითარი იქმის, ცოდვილთა და მართალთა ზედა, რომელი ჰყუარობდა მართალთა და სწყალობდა ბრალეულთა“ (გვ. 4). ასევე „აღებანცის ზენასა მნათსა ქუენა მნათი [თამარი], გინათუ შუენებითა უცხოთა და უსახოთა, გინათუ სიბრძნის-მპყრობელობითა, გინათუ მზეებრ უხუებითა და მომფენობითა მართალთა ზედა და ცოდვილთა ზედა“ (გვ. 28). აქ გამოთქმულია ცნობილი მოსაზრება, რომ მზე უხვებით მოეფინება მართალთა და ცოდვილთა (ზღრ. „ეარდთა და ნეხვთა ვინათგან მზე სწორად მოედო-

ნების“). ანალოგიური ფრაზა იკითხება „ბოლოსიტყვაშიც“: „ვითარცა მზე სწორ-პატრიოტით ყოველთა ზედა გან-
უტეობდა ნათელსა თქსთა შარავანდედთასა“, ასევე
თამარი „წყალობითა ყოველთაჲთა მოიზიდვიდა წყალობად ღმრთისა“
და ა. შ.

დ. „აზმათა“ ავტორი წერს: „ველით-საქმარი მისი [თამარისი]
განყიდის და ეგოდენ ფასი გლახაკთა აველსაქმრის და მისცის არა
სამეთოდ შემოსავალთაგან“. ან კიდევ: თამარი „იტყოდა, ვითარ-
მედ: «მე ვარ მამა ობოლთა და მსაჯული ქუჩივთა»“ (გვ. 81). ასე-
ვე თამარის ქველმოქმედების შესახებ „ბოლოსიტყვაში“ ნათქვამია:
მეფე „რაჲმს მოიცალის მარტოენით ყოფად, მყის აღიღის სას-
თუელი, გინა საკერავი და ნაშრომსა მის თქსთა ველთასა ხუცესთა
და გლახაკთა განუყოფნ თქსითა ველითა“ და მან „არაოდეს გაი-
მიაქცია ველი სათხოველისაგან ქუჩივთა, ობოლთა და მიმძღვრე-
ბულთა“⁶⁵.

ე. „აზმათა“ და „ბოლოსიტყვის“ ტექსტთა ენა ერფნაირია.
ორივეს მოებოვება ძნელად გასაგები და რთული პერიოდული წი-
ნადადებანი, თამარის დადებითად დახასიათებისას უარყოფითი
ნაწილაკების გამეორება, თხრობის მხატვრული აღწერისას ერთი
ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვათა წყვილუფლებით შთაბეჭდილების
გაძლიერება, მხატვრული სედარებების ჭარბად გამოყენება და წი-
ნადადებათა გავრცობა ერთგვაროვანი განმსაზღვრელი სიტყვების
საშუალებით. აი, თითო-ორი მაგალითი ორივე ტექსტიდან:

„ისტორიანი და აზმათა“

1. აღესილმან საკურავთა და საკურკ-
ლეთა მიერ, აღმსხმელმან კელმწ ფეთა
და დიდებულთამან, აზნაურთა და სო-
ნათამან ძარადის, სამ დღე დამყოფელ-
მან კართა ანისისთა და მაჟურებელმან
ქალაქისაჲს და მას შინა დამკენეულ-
მან ამირისაჲს და ლაშქართა აჟურელ-
მან პირითა მხაარულითა წარმოველ ნა
მხარობელი წინაშე ფილოსოფოსთა და
პატრიარქისა (გვ. 10).

2. ვერ შეიტყუა იგი საშუებელჲსან არაოდეს მოჰეგრდა ჟამისაჲსან,
ამის საწუთროჲსაჲს, არცა მეუბა-

„ბოლოსიტყვა“

ყრმანი განიწუართნეს მოქაჲვად
უჯგოლსა უჯუჯლოებისა, რა ეთუ ბილ-
წებამან უწესომან და ყრმებრიგმან
მბორგალებითმან ბორგნეულობამან
ვერცა თუ კჳალი პოვა დღეთა თამა-
რისთა.

არაოდეს მოჰეგრდა ჟამისაჲსან,
არცა უღებ-იქმნა ოღესცა განგებია-

⁶⁵ ამ შინაარსობლივ დანთხვევას კურადღება მიაქცია აგრეთვე ს. კახუ-
ჩიშვილმა (გვ. 147, სქოლიო 1, და 149, სქოლიო 2).

მან გვრგუნისა და სკიპტრისამან, არცა ჭუათა პატროსანთა უხუად ქონებამან, არცა სპათა სიმრავლემან... არა მიდრეკა, ვერცა წარიპარა სიმდიდრემან (გვ. 79). ჟამთა მისთა არა იყო შიმშილანობა, არცა მტაცებელი, არცა ზეგობრე და მპარავი (გვ. 81).

თვს, არაოდეს აუქმა გონება მისდა რწმუნებულთა საქმეთათვს, არა დაუმძიმა კრთომასა გონებისასა დამხიდველი რამე ჩუკენებრივი, არცა სიმდაბლესა მიირიდა, არცა სიმაღლესა განწყენა, არცა სიტკბოება ჟამიერი უთმინო ყო, არცა საშინელება შეურაცხ ყო... უღაფრობა მაარსებლისა განუგმობელად დაიცვა, რათა მოქცევისა შინა სიმრგულისასა არაად ელმად და უცხოად მიდრეკეს, არცა გარდაყვის სავსებელისა დუღილსა შინა, არცა მოაკლდა შთახიდვისა შინა საბლისასა...

3. სცემდა და იცემებოდა, სრვიდა და ისროლებოდა (გვ. 9).

ისურვებდა და სასურველ იყო, იწადებდა და საწადელ იყო, იქებოდა და საქებელ იყო, ნატრიდეს და სანატრელ იყო.

4. გარნა სამართალთათვს რადლა მივს თქმა? (გვ. 81), და რალა გრძელ სიტყუა საქმარ არს? (გვ. 107) ⁸⁶.

ხოლო საქმეთა მისთათვს რადლა საქმარ არს თქმად?

გ. „აზმათა“ ავტორი ხმარობს ზოგიერთი სიტყვის ისეთ ფორმას, რომელიც განსაკუთრებით დამახასიათებელია ფილოსოფიური ენისათვის; მაგ. ცველ ქართულში ზმნები—დასაბამა, იუშეცარა, ისულმოკლა, იგულისწყრომა, ისახელნარდაულა იწარმოება სახელებიდან დასაბამი, უმეცარი, სულმოკლე, გულისწყრომა, სახელნარდაული და სხვა. ანგვარი წარმოების ზმნებს უმეტესად ვხვდებით პეტრიწის ან პეტრიწონული სტილით დაწერილ თხზულებებში ⁸⁷. რამდენიმე ასეთი ზმნა მოიპოვება „აზმანშიც“, სადაც ვკითხულობთ: „იდიდსიტყუა (რიტორულად ამეტყველდა) ალექსანდრესადმი პლუტარხოს“ (გვ. 2), „იმამებრივა (მამობრივი შორუნეელობა გამოიჩინა) მამამან (ლმერთმა) ძისა (ქრისტეს) სწორად აღზევებულსა ძესა დავითიანსა

⁸⁶ ასეთ სტერეოტიპულ გამოთქმებს ვხვდებით სხვა საისტორიო თხზულებებშიც. აქ ჩვენ მათ მიუთითებთ, როგორც ფაქტს.

⁸⁷ „უმეტესად ვხვდებით“—მეტეი იმიტომ ვწერთ, რომ სახელებიდან ნაწარმებზე ზნეური ფორმები მოიპოვება თვითლოგიურ და სხვა ხასიათის ძეგლებშიც (შდრ. შ. ლომთი, ვეფხისტყაოსნის მხატვრული ენის სპეციფიკურობის პრობლემა, სოხუმი, 1961, გვ. 140—145).

ზედა“ (გვ. 14), იმათებურეს (მათებურად გამოიჩინეს თავი) მოყვითა თამარისთა“ (გვ. 40). ასეთივე წარმოების ზნა, მიღებული სახელიდან „ყოვლისფერი“, იკითხება „ბოლოსიტყვის“ იმერა-ზაშ, რი-მელსაც ანტონი იმოწნეს რუსთაველის თსულენიდან რთულ-შეახსებაობის ნიშნად: თამარმა, „ნეტად დამდაბლებულან გონიერისა გონებისაგან იყოვლისფერა გარემოდ, რათა მოკცევი თჳსი პარტიობით იხილვოს გუარსა შინა ანაგისასა შეუყოფელად ენებათა“. ახალი ქართულით ეს ნიშნავს: ჭკვიანი გონებით მეტად დამდაბლებულმა თამარმა თავისთავში ყველაფერი შეითვისა, რათა თავისი ცხოვრება პარტიულად და განცხათა შეესაბამებინა (ღვთის მიერ) გაჩენილ (ბაგრატიონთა) გვარეულობაში. ამ ფრაზის გავლენით ზნას „ყოვლისფერა“ თავი უნდა ეჩინა ანტონ კათალიკოსის ერთ წინადადებაში, სადაც ნათქვამია, რომ თანაგრძნობა „ყოველკეთილობათადმი იყოვლისფერა“. ანუ ყოველგვარი კეთილი საქმე თავისთავში შეითვისაო (II 413, ფ. 108v)⁶⁸. აქვე საჭიროა გავიხსენოთ „ვეფხისტყაოსნის“ ცნობილი ტაეპი „მათად საჭერეტლად მჭერეტელმან, ხაშ, თავი იქედგოროსა“ (1569, 4). რუსთაველი ამბობს: როდესაც მთვარე ცისკრის ვარსკვლავს თანა-შეესწორება, ორნივე სწორად ნათობენ და მათ დი-სანახავად საჭიროა მყოფრებელმა „თავი იქედგოროს“, ე. ი. თავი აიმაღლოს ქედსა თუ გორაზე ასვლით, ან მოკლედ: ქედსა და გორაზე ავიდესო. აქაც ზნა იქედგოროსა ისეთივე წარმოებისაა, როგორც ზნები იმამებრიეა, იდიდსიტყუა, იმათებურეს და იყოვლისფერა.

ზ. „ბოლოსიტყვის“ დამწერი თავის შრომას ანთავრებს გამოთქმით „აქა დავეში სიტყუსა-წყობა“..., „აზმათა“ ავტორი კი გიორგი მეფისა და თამარის ცხოვრებას ასე იწყებს: „აწ ვიწყო ძალისამებრ და ღონე-მიწუდობისა ესე“ (გვ. 4). ან: „ამერიითგან ვიწყო წყობად, ბრძოლად გონებისა დანზიდავმან. და მკუთებელმან მსგავსად ქვისა და რკინისამან აღმოვშობო ცეცხლი სიყუარულისა და ქებისა და სურვილისა“ (გვ. 25).

თ. „აზმათა“ ავტორი იცნობს ბერძნულ და სპარსულ მხატვრულ ძეგლებს; თხზულებაში ასახელებს აღმოსავლური წარმოშობის სამიჯნურო-სათავგადასავლო რომანების პერსონაჟებს; სხვადასხვა საისტორიო და ბიბლიური წიგნებიდან იმოწმებს ციტატებს, გვირგვინოსან მეფეებს მხატვრული შედარებებით ამკობს.

⁶⁸ სრული ტექსტი იხ. აქვე 23-ე სკოლითში.

ასევე „ბოლოსიტყვის“ ავტორისათვის ცნობილია აღმოსავლური და დასავლური სახოტბო პოეზია. ისტორიკოსი იუწყება: „ერაყს მყოფნი მეებნენი, გინა მეჩანგენი თამარის შესხმათა მუსიკელობდიან; ფრანგნი და ბერძენნი, ზღუასა შინა გენაგენი, ნიავ-კეთილობათა შინა, თამარის ქებათა იტყაოდიან“. სწავლის არც ეგელი საისტორიო მწერლობაა უცნობი: „განიგენიე ყოველნი მატთანენი, ეუელთა გინა ასალთა მეფეთა მაქებელნი. თანეთუ გარდაემატა თამარის საქმეთა ტენზარიტებით საქებლობა სიტყვანებრ პირველთასა“.

ი. „ანანსში“ ნათქვამია: თამარი სოლომონზე „უბრანე იქმნა“ (გვ. 79), „ბოლოსიტყვაში“ ეკითხულობთ: ის „ნეორე სოლომონ იქმნა მეფეთა შორის“.

აღნიშნული მონაცემების მიხედვით ირკვევა, რომ „ბოლოსიტყვა“, რომელიც ანტონ კათალიკოსის ცნობით მიეწერება რუსთაველს, დასასრულია „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტისა. ჩანს, „სწავლულ კაცებს“ ხელთ ჰქონიათ ამ ტექსტის ისეთი ნუსხა, რომელზეც ჩვენამდე ცნობილ ნუსხათაგან განსხვავებით თამარის ცხოვრება ნთავრდებოდა ფრაგმენტით „იცვალა ფერი... დავიდუშით“. სავარაუდებელია, რომ ასეთივე სრული ნუსხა ხელთ ჰქონდა ანტონ კათალიკოსს, საიდანაც ის იმოწმებს ციტატას „არა მოაკლდა შთაზიდვასა შინა“.

დასასრულ, ორიოდ სიტყვა „ისტორიათა და აზმათა“ ერთი ჩანართი ეპიზოდის შესახებ.

„სწავლული კაცები“ ჩივიან, რომ „უამთა ვითარებისაგან ქართლას ცხოვრება გარყუნილ იყო“. როგორც ს. ყაუხჩიშვილი შენიშნავს⁶⁹, ისინი ამ შემთხვევაში უპირველესად გულისხმობენ „აზმათა“ ტექსტს, რომელიც მართლაცდა უკიდურესობამდეა „გარყუნილი“. დღეს მისი ორი კრიტიკული გამოცემა მოგვეპოვება. ისინი ერთმანეთისაგან ცალკეულ წანაკითხებში განსხვავდებიან, რაც იმას მოწმობს, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ აკადემიური ტექსტის დასადგენად ჯერ კიდევ საჭიროა წმინდა ფილოლოგიური და ისტორიულ-ლიტერატურული კვლევა-ძიების წარმოება. რასაკვირველია, ასეთი კვლევა-ძიებისას ამოსავალ წყაროს უნდა წარმოადგენდეს ძეგლის შემცველი ხელნაწერები, მაგრამ, როდესაც ისინი გასაოცრად არიან დამახინჯებულნი გადამწერთა თუ ინტერპოლატორთა წყალობით, მაშინ რჩება ერთადერთი გზა—საკუთრივ ტექს-

⁶⁹ ქართლია ცხოვრება, II, 1959, გვ. 039.

ტის კრიტიკული შესწავლა. ამგვარი შესწავლა გვევარაუდებინებს, რომ „აზნათა“ ტექსტს ძველად (XVII საუკუნეზე ადრე) რედაქტორის ხელი პეანებია. მასში ცხადლივ შეიმჩნევა ერთი ჩანაჩათი ეპიზოდი, რომელსაც თეიმურაზისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ ეწოდება „იოანე კათალიკოსის შესარჩლება“. ეს ეპიზოდი იწყება გამოცემის 81-ე გვერდიდან („მოვიდეს ძმანი ორნი მეფის წინაშე მსახურებლად“) და მთავრდება 90-ე გვერდზე სიტყვებით „ნაქარია ეგოფე ურწუნოებას ზედა“. აქ აღწერილია ქართველ-სომეხთა საეკლესიო პაექრობა იმის შესახებ, თუ ვისი სარწმუნოებაა ჭე მართლად მართლმადიდებლური. ი. ჯავახიშვილი წერს: „მეტის-მეტე ვიწრო სარწმუნოებრივი ხასიათი აქვს მათს მოთხოვნას ქართულ-სომეხთა პაექრობისა და შეცილების შესახებ, რომლის დროსაც იოანე კათალიკოსმა მართლმადიდებლობის გამოსარკვევად და გადასაწყვეტად იმაზე უკეთესი ვერა მოიგონა რა, რომ სეფისკვერი მშიერი ძაღლისათვის გადაეგდოთ, და რომელი სარწმუნოების სეფისკვერსაც ძალლი შესცამდა, ის სარწმუნოება აღიარებულყო (კდომილად“⁷⁰. ამ „უგუნური“. „სამარცხენო და შემძრწუნებელი შეცილების“ მომგონი მღვდელმთავარი აღნიშნულ ეპიზოდში საგანგებოდაა შექებული: „კათალიკოსმან იოანე, ღმრთის-მეტყუელისა მოსახლე მან, ნუ უკუე ზენათ სულისა წმიდისა აღვებულმან, ანუ თუ მართლისა სარწმუნოებისა მინდობილმან, — არა უწყი, — აღალო პირი ბრძნად მეტყუელი შეუვალთა სიტყუათა“ (გვ. 83), ან: „წმა ყო ბრწყინვალედ“ (გვ. 85), ანდა: „წყნარითა გონებითა მიუგებდა“ (გვ. 86). ხოლო მაშინ, როდესაც იოანე კათალიკოსს დამშეული ძაღლისათვის სეფისკვერი უნდა მიეგდო, იქ მყოფნი, თამარ „მეფე და ყოველი ერი, განცვიფრებულნი და შეძრწმუნებულნი“ იყვნენ. მღვდელმთავარი კი „დგა, ვითარცა გოდოლი შეურყეველი, ტურფად აშენებული“ და „განშევენებულითა პირითა“ (გვ. 88). ძნელი დასაჯერებელია, რომ „ისტორიითა და აზნათა“ ავტორი, რომელიც ქართულ-სომეხთა მეგობრობის საკითხს ფაქიზად ეპყრობა, აღფრთოვანებულიყოს იოანე კათალიკოსის უგუნური საქციელით და მის მიმართ ასეთი საქებ-სადიდებელი სიტყვები დაეწერა. პირიქით, ის დიდი პატივით იხსენიებს ზაქარია მხარგრძელს, როგორც „მოყმესა ღირსსა სპასპეტობისასა“ (გვ. 55). შამქორის ბრძოლებში მონაწილე ზაქარიასა და ივანეს შესახებ ამბობს: ისინი იბრძოდნენ,

⁷⁰ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 229.

„ვიტარცა ვეფხნი ფრთოსანნი“ (ჯვ. 71). ასევე მათ მზნეობაზე წერს ზეზინაც, როდესაც ის აღწერს რუქნადინის წინააღმდეგ ბრძოლას, ქართველთა სამხედრო ექსპედიციას სპარსეთში და არდაველი სულტნის დაპყდის ისტორიას. მწერალი განსაკუთრებით აღფრთოვანებულია ზაქარიასა და ივანეს თავდადებით, რომელიც მათ გამოიჩინეს საქართველოსა და მეზობელი ქვეყნების უშიშროების უზრუნველყოფის საქმეში. ზაქარიას სიკვდილი მას დიდ დანაკლისად მიაჩნია: „მიიტყალა ზაქარია აშირსპასალარი, ძე სარგის-აშირსპასალარისაჲე, კაცი დიდად გამდიდრებული და ყოვლითა სათნოებითა აღსავსე, განათგენული, მკნე და ძლიერი მზრძალი, მთავარი თემისა ღარიბია, რომელი მეფემან იგლოვა და ყოველმან კაცმან საქართველოს მყოფმან, რამეთუ არავინ მკნედ გამოჩენილ იყო მთავარი ჟამთა ანათ, რამეთუ გუარისაგანცა მო-ვე-აქუნდა, რომელი იყო ნათესავი არტაქსერქსი მწარგრძელისა, და იყო სარწმუნოებითა სომეხი, არამედ ყოველნი სათნოებანი საღმრთონი და საკაცობონი აქუნდეს“ (ჯვ. 109—110). რა თქმა უნდა, ამ სტრატეგების დამწერი არ შეიძლება იყოს ის ფანატიკოსი, რომელიც ქართველ-სომეხთა საეკლესიო პაექრობის ეპიზოდს აღწერს, სადაც ზაქარია მხარგრძელი დამცინავადაა გაკილული და თავზედ ადამიანად გამოყვანილი. რით ავსხნათ ეს გარემოება? ამ კითხვას მოეპოვება ერთი პასუხი: „იოანე კათალიკოსის შესარჩლება“ „აზმათა“ ტექსტში ვილაც ფანატიკოსი ბერის მიერაა ჩართული. ასეთი მოსაზრება პირველად გამოთქვა დ. ბაქრაძემ: „ეს ნაწილი... ფანატიკოს ბერის ნაწარმოები უნდა იყოს“ და ის საერთოდ ჩვენს ისტორიაში შეტანის ღირსი არ არის, რადგანაც მასში „გარდა სიძულვილის გრძნობის აღძრვისა... სხვა არაფერი გამოიხატება. აქ ისტორიული სიმართლე არა არის რა“⁷¹. 1892 წელს მას მიემხრო თ. ჟორდანია: „ეს უხამსი ამბავი შემდეგში ჩაქერებულია მატიანეში, რომლის ღირებულება და დალაგებული თქმა სრულიადაც არ დაირღვევა, თუ ის გაზვიადებული მოთხრობა სრულიად აღმოიფხვრა მატიანედამ“⁷². ხოლო უკანასკნელ ხანს იგივე ეპიზოდი ვილაც ფანატიკოსი ბერის ნაწარმოებლად აღიარა კ. კეკელიძემ. „Впрочем, — წერს იგი, — ссыл в нем (იგულისხმება „ისტორიანი და აზმანი“, ი. ლ.) довольно обширный эпизод церковно-религиозного пререкания между

⁷¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქართველოს ისტორია, I, 1885, გვ. 210, სტოლიო 1.

⁷² თ. ჟორდანია, წარწერები, I, 1892, გვ. 80, სტოლიო 171, შდრ. გვ. 282—283.

ტრუზინსკიმ და არმანსკიმ სულიერებმა, რომლებიც არ ჰარმონი-
რებს სხვისი სულიერების მართლმადიდებლობის, ისინი მიზანია გვირგვინ-
ისა და მართლმადიდებლობის ისტორიისა და აზრითა შეთხზვა. ის შეგნებულად
გვერდს უვლის გაქანებულ თარობას, რომელიც მკითხველს
მოაწყენს ან აღაშფოთებს. ერთ აღვლილს ამბობს, რომ „ესევეთარ-
ნი რა ენაჲს, ანუ რა განებაჲს თუთელისა ქელ-ყოს მოთხრო-
ბად, საწყენ სამე იქნას აღწერილი განგებობათა სათქმელთაჲთა“
(გვ. 16). როგორც ი. ჯავახიშვილმა შენიშნა, „აზრითა“ ავტორი
დიდი ბრძოლების თარობის შემდეგ იწყებს თამარის პიროვნულ
დახასიათებას და შინა სახელმწიფოებრივი საქმეების აღწერას.
ერთ-ერთი ასეთი აღწერა მოთავსებულია აბუბაქრისა და რუქნა-
დინის ბრძოლების შემდეგ თავეს შორის. იწყება: „ამისთვისცა
უდიდესთა ქელ-ყო საქმეთა“ (გვ. 78), მთავრდება: „და არბევდიან
ურჩთა“ (გვ. 92). ისტორიკოსი ჯერ მოგვითხრობს იმის შესახებ,
თუ თამარმა როგორ „აღიხილნა თუალნი მალისა მიმართ და
აღაშაღლა გონება... რომელი ყოვლითურთ შეეყო მაღალსა ზას“
(ე. ი. ღმერთს), შემდეგ იძლევა თამარის პიროვნების მოკლე და-
ხასიათებას, მისი საოჯახო და საქველმოქმედო საქმიანობის ზოგად
მიმოხილვას, გვიყვება თამარის სიწმინდის, მერმე იუწყება, თუ სამე-
ფო კარზე როგორ სრულდება საეკლესიო ლოცვის წესი, თამარი
როგორ იცავდა სამოქალაქო მართლმადიდებლობას და ბოლოს დას-
ძენს: „რადუნაც უდიდესნი საქმენი წინაშედეგენ“, როგორც
ნათქვამია, ცაში აღსაურენად ვან უნდა მომცეს „ფრთენი მტრე-
დისანი“, ანუ წე, ისტორიკოსი აღწერებს, ვინ უნდა შემაძღვინოს
მართლობა მისა, თუ ღმერთმა თამარის წინაშე რა საკვირველი
საწყაული ქნა? (გვ. 81). ამის შემდეგ ისტორიკოსი სიტყვას ამოკ-
ლებს, რომ მკითხველს მალე უამბოს „უდიდესნი საქმენი“, რომ-
ლებიც ზას ღვთის სასწაულებად მიიჩნია, მაგრამ, რაკი მან თამარის
სასულიერო მოღვაწეობაზე ჩამოაგდო საუბარი, საჭიროდ თვლის
იქვე რამდენიმე სიტყვით აღნიშნოს, თუ თამარს რა წვლილი მი-
უძღვოდა სამონასტრო მშენებლობისა და კულტურულ-საგანმანათ-
ლებლო ცენტრების გაძლიერების საქმეში. მართლაც, მან ეს ორ აბ-
ზაცში აღწერა (გვ. 90 – 91). ტექსტში ვკითხულობთ: „ნიჭი და პატივი

¹⁸ История и восхваление венценосцев, пер. К. Кекелидзе, 1954, гл. 6.

მიჰმადლა მის მიერ შეყვარებულმა ღმერთმა თამარს, გარნა არც ეს უღებ იქნა მიჰმადლ საქმეთა სათნოთა ღმრთისათა“ (გვ. 90). მან კლდეში გამოჰკვეთა ვარციის ღვთისმშობლის ეკლესია, „მონა-ზონთა საყოფი სენავენი, რომელი მტერთაგანცა შეუვალ და უბრძოლველ ყოა“. ამას გარდა ზანვე ააშენა ან ძეამყო მონასტრები არა მარტო საერთოდ საქართველოში, არამედ საზღვარგარეთაც, მაგრაჲ სჯობს ამათზე საუბარი აქ დაემათავროთ, რადგანაც „გრძელსაჲ არს ყოვლისა (ამის) მოთხრობილობაო“ (გვ. 91).

რატომ ისწრაფვის ავტორი, რომ თამარის საეკლესიო მოღვაწეობა ასე მოკლედ აღწეროს? იმიტომ, რომ მას ეს მხარე ამ ჯერად ნაკლებად აინტერესებს. მისი დასახული ამოცანაა გეოგრაფიკულად, რაც შეიძლება, მალე გააცნოს „უდიდესნი საქმენი“ — ქარის აღება, რუქნადინის სამარცხვინო დამარცხება, არდაველი სულტნის დასჯა და ქართველთა ჯარის სამხედრო ექსპედიცია საარსეთში.

ისტორიკოსმა როგორც კი დაამთავრა თამარის სამონასტრო საქმიანობის მოკლე, მაგრამ ლაკონური აღწერა, მაშინვე ის ქარის აწებვის სახეობაზე გადავიდა, ხოლო რამდენიმე ფრაზის შეძღვრვამ კვლავ გაიძეორა: „უდიდესნი საქმენი აღმოჩინდეს და განება ვიწყე უღონოებად თხრობისა სიდიდითა საქმეთათა“ (გვ. 91). მისი სიტყვით, ეს „უდიდესნი საქმენი“ არის ქართველთა ის ძლევა-მოსილი გამარჯვება ბასიანთან, რომელიც მოპოვებულ იქნა რუქნის სულტნის, რუქნადინის, წინააღმდეგ ბრძოლაში 1205 წელს.

5. „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორის ვინაობა

ქართველმა ისტორიკოსებმა და ფილოლოგებმა არა ერთხელ სცადეს „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორის ვინაობის დადგენა, მაგრამ მათ ამ მხრივ ერთი საერთო აზრი ვერ შეიძულებეს. კ. კეკელიძისა და ს. ყაუხჩიშვილის გარდა, ვინც კი აღნიშნულ საკითხზე რაიმე მოსაზრება გამოთქვა, მათ ამოსავალ დებულებად მიიჩნიეს ის გარემოება, რომ თხზულების დამწერი არის სამეფო ქარის ერთ-ერთი დიდებულთაგანი, რომელმაც თითქოს მონაწილეობა მიიღო თამარისათვის საქმროს არჩევის გამო გამართულ თათბირში. ამის საბუთად მათ მოიშველიეს ერთი ფრაზა: „გამოვი[და ვი]ნმე ჩუენდა მეტყუელი მკვდრთა ტფილისისათა... ამირა ქართლისა და ტფილისისა, სახელით აბულასან“, და მან გვიჩვენა, რომ თამარის საქმროდ მივიყვანოთ ანდრია დიდის რუსთა მთავრის შვილიო.

ინავე მკვლევარებმა ყურადღება მიაქციეს იმასაც, რომ ავტორი სამხედრო ლაშქრობების მონაწილე უნდა ყოფილიყო, რომ ის იყო თამარის საქმიანობის თვითმხილველი და თანადანხილველი. ამის მიხედვით, მათ „აზმათა“ ავტორი თვით ძეგლში მოხსენიებულ ისტორიულ პირობა მოკრის აუარაუდეს.

თ. ჟორდანიას აზრით, თხზულება „დაწერილი უნდა იყოს ჯვარის მტკირთველის ჰეონდიდის ანტონ გლონისთავის ძის მიერ“, რომელიც „მართლა მუდამ ჯარს ახლდა და თვითმხილველი იქნებოდა მისგან დაწვრილებით აღწერილ ლაშქრობათა. ანტონი გიორგის მეფობაშიც ცხოვრობდა და მაშასადამე მისი მატთანის აღწერასაც შესძლებდა, როგორც თანამედროვე და თვითმხილველი“⁷⁴. ი. ჯავახიშვილი იძლევა „აზმათა“ ავტორის ვრცელ დახასიათებას თვით ძეგლის მონაცემების მიხედვით, მაგრამ ის მისი ვინაობის საკითხს დიად ტოვებს⁷⁵. ს. კაკაბაძე ვარაუდობს, რომ „აზმანი“ ორი სხვადასხვა პირის დაწერილია. მისი პირველი ნაწილის ავტორია „არა თუ წარმოდგენილი და სამეფო კართან დაახლოვებული პირი“, არამედ დიდი თანამედრობის მქონე დიდებული, სახელდობრ, მანდატურთ-უხუცესი ჭიბერი, ხოლო მეორე ნაწილის დამწერი, „არც თუ დიდი განათლების მქონე, ცხოვრობდა თამარის ეპოქაზე საკმაოდ დაშორებულად“. ის „უნდა იყოს სასულიერო პირი და კერძოდ ვარძიის მონასტრის ძმთაგანი, როგორც ამას უნდა გვიჩვენებდეს მის მიერ ვარძიის ღვთისმშობლის წადლის ხშირად მოხსენიება“⁷⁶. პ. ინგოროყვამ მხოლოდ წინასწარი დასკვნები მოგვაწოდა: „თამარის პირველი ისტორია“ (ე. ი. „აზმათა“ დასაწყისი ნაწილი მაშქორის ბრძოლების ჩათვლით, მართამისეული „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხით 474 გვერდამდე) დაწერილია სარგის I თმოგველის, „დილარიანის“ ავტორის მიერ, ხოლო „თამარის მეორე ისტორიის“ (ე. ი. „აზმათა“ მეორე ნაწილის) ავტორი უცნობია, მაგრამ ჩანს, რომ იგი სასულიერო პირი ყოფილა“⁷⁷.

⁷⁴ თ. ჟორდანიას, კრონიკები, I 1892, გვ. L და შემდეგ.

⁷⁵ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო წყაროება, 1945, გვ. 220—241.

⁷⁶ საისტორიო მოამბე, I, 1924, გვ. 287—290.

⁷⁷ პ. ინგოროყვა, ჩაბრუნების (კავკასიონი, 1924, № 1—2, გვ. 277), შდრ. ს. ყაუხჩიშვილი, ისტ. და აზნანი და იოანე პეტრიწი, აკადემიის ნოაბე, ტ. III, № 1, 1942, გვ. 95.

1938 წელს კ. კეკელიძემ მონოგრაფიულ ნარკვევში „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი როგორც ლიტერატურული წყარო“⁷⁸ დამაჯერებლად დაასაბუთა, რომ მარიამ დედოფლისეულ „ქართლის ცხოვრებაში“ მოთავსებული, თამარის მეფობის მომთხრობელი ისტორია არის ერთი მთლიანი ნაწარმოები, დაწერილი ერთი პირის მიერ. მკვლევარმა აქვე აღნიშნა, რომ მარიამისეული ნუსხის წანაკითხი „გამოვინმე: ჩუენდა: მეტყუელი“ გასწორებულ უნდა იქნეს არა როგორც „გამოვინდა ვიქნე ჩუენდა მეტყუელი“, არამედ ასე: გამოვინმე-ჩნდა მეტყუელი“, რაც ნიშნავს—გამოჩნდა ვიღაც მეტყუელი, სახელით აბულასანი, რომელმაც თქვა: მე ვიცი ესა და ეს რუსიო⁷⁹. ამით კ. კეკელიძემ ერთ-ერთი ძლიერი საბუთი გამოაცალა ხელიდან იმ მკვლევართ, რომელნიც აღნიშნავდნენ, რომ „აზმათა“ ავტორი არის ვაზირი თუ სხვა დიდი თანამედრობის მკონე პირი, რომელსაც მონაწილეობა მიუღია თამარის გათხოვების გამო გამართულ თათბირში. იმავე ნარკვევში კ. კეკელიძემ სწორად შენიშნა, რომ „თხზულების ავტორად ვერ ჩაითვლება ვერც ანტონი, ვერც ჭიაბერი, რადგანაც ერთიცა და მეორეც თხზულებაში ყოველთვის მესამე პირითაა ხსენებული, როგორც სრულიად გარეშე ავტორისათვის აღნიშნული... ასე რომ, საკითხი ავტორობის შესახებ ჯერჯერობით უნდა ღება დარჩეს, შემდეგი კვლევებიდან, იმედი უნდა ექონიოთ, მიგვაგნებინებს მას“⁸⁰.

საინტერესოა შევძვე, როდესაც მან „ისტორიათა და აზმათა“ კრიტიკული ტექსტი გამოაქვეყნა⁸¹, პიპოთების სახით გამოთქვა ახალი მოსაზრება, რომ „თხზულების ავტორად თითქმის ვიღაც არსენ იზნელი ჩანს“. მკვლევარი ამ მოსაზრებას ასაბუთებდა შემდეგნაირად:

„თხზულებას ბოლოში აღნიშნულია რამდენიმე პირი, რომელთაც თამარის პიროვნებასთან დაკავშირებით რაღაც უთქვანთ. ესენია: არსენი, იოანე ჭიმჭიმელი, თულთალი და დავითი“. ამ ოთხი პირიდან თამარზე ვინ რა თქვა, იქვე გარკვევითაა აღნიშნულიო:

⁷⁸ რუსთაველის კრებული, 1938, გვ. 121—158.

⁷⁹ იქვე, გვ. 125—134.

⁸⁰ იქვე, გვ. 134—135.

⁸¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი (ცხა ტექსტის აღდგენისა), აკად. კ. კეკელიძის რედაქციითა და გამოკვლევით, თბ., 1941, 164 გვ.

„დავით თქვა: ზესთა განდიდნეს... თულთალი მილისეველმა სფერო შესახა შამშისა“, ხოლო „იოანე იტყვს ჰიმჰიმელი“ იამბიკოს „მეფე, მთავარი“, არსენს კი „სათქმელი აღარ რჩება“, რადგანაც „არსენი: იტყვს: იყავ: ნელი“-ს მომდევნო ტექსტი „ეკუთვნის იოანე ჰიმჰიმელს, თულთალის და დავითს. არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ არსენის ნათქვამია ამ სიტყვების მომდევნო იამბიკო „მეფე მთავარი“,—მაშინ იოანე ჰიმჰიმელისათვის აღარ რჩება საქანელი... ამიტომ ჩვენ ვუძეკობთ, რომ სიტყვებში „არსენი იტყვს“ ნაგულისხმევია „ისტორიანი და აზნანი“. ამის მიხედვით, თხზულების ავტორად შეიძლება არსენი ეიგულისხმეთ“ (გვ. 22—23).

შემდეგ კ. კეკელიძე არკვევდა რა არსენის ვინაობას. იქვე აღნიშნავდა: „ამ არსენს „თან ახლავს გეოგრაფიული ტიტული „იყავ: ნელი“, უფრო სწორი უნდა იყოს თეიმურაზის ვარიანტის „იყავ: ნელი“. არ ვფიქრობთ, აქ იმალებაღეს „ივალთოელი“. ეს შეუძლებელია ფორმალურადაც და არსებითადაც: ცნობილს არსენ ივალთოელს არ შეეძლო დაცწერა თამარის ისტორია, ან რაიმე ეთქვა მის შესახებ. ცხადია, ეს არსენი ნუგრაღია მე-13 საუკუნის პირველი ორი მეხუთედისა... ისეთი გეოგრაფიული პუნქტი, რომელიც თავისი სახელწოდებით რამდენადმე მაინც უახლოვდებოდეს „იყვენელი“-ს და, რომლიდანაც წარმომდგარი იყოს ზედწოდება არსენისა, საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიაში ჩვენ სავა არ ვიცით, გარდა იშვინელისა. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „იყვენელი“ არის დამახინჯება სიტყვისა „იშანელი““ (გვ. 23).

კ. კეკელიძის ეს შეხედულება პირველად ჩვენ განვიხილეთ და წანაკითხი „არსენი: იტყვს: იყავ: ნელი“ აღვადგინეთ როგორც „არსენი იტყვს ივალთოელი“. იქვე გამოვთქვით მოსაზრება, რომ ამ არსენს მიეწერება არა „ისტორიანი და აზნანი“ მთლიანი ტექსტი, არამედ მასში ჩართული იამბიკო ერთხუთეული „მეფე მთავარი“, ხოლო სიტყვების „იოანე იტყვს ჰიმჰიმელი“-ს მომდევნო ფრაგმენტი წარმოადგენს თექვსმეტმარცვლოვან ააირს „აუ თალი მილისეველმან“, რომელშიც ჰიმჰიმელი იხსენიებს ფილოსოფოს თალესსა და მეფე დავითს⁸².

1951 წელს კ. კეკელიძემ ჩვენს შეხედულებას „პიპროტურის მოსაზრება“ უწოდა⁸³. 1954 წელს ის კვლავ თავის ადრინდელ შე-

⁸² ლიტერატურა და ხელოვნება, 1950, № 35.

⁸³ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, I, 1951, გვ. 297; ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1960, გვ. 317.

ხედულებას დაუბრუნდა: ვინ იყო „აზმათა“ ავტორი, „არ ვიცით. ანის შესახებ გამოთქმულია მხოლოდ სხვადასხვა მოსაზრება. თხზულების მიხედვით შესაძლებელია გავითვალისწინოთ მთავარი ძეხედულენანი ამ უცნობი ავტორისა“...⁸⁴ არსენს ეკუთვნის იანბიკო ერთხაჯული (იგულისხმება „მეფე მთავარი“), რომელიც „აზმათა“ ავტორს „საპიროდ დაუნახავს ჩაერთო თავის თხზულებაში“ როგორც ჰინოგრაფიული პოეზიის ნიმუში, ხოლო იოანე კინჭიმელს—ერსტროფიანი მაირი, რომელიც მოთავსებულია „თხზულების ბოლოში იქ, სადაც [ავტორი] თამარის დასაფლავებას მოგვითხრობს“⁸⁵.

კ. კეკელიძის მოსაზრება არსენ იშხნელის შესახებ განიხილა აგრეთვე ს. ყაუხჩიშვილმა და დამატებითი მასალების მოშველიებით დაადასტურა ჩვენი ძირითადი დასკვნების სისწორე⁸⁶. მან აღნიშნა: „ისტორიათა და აზმათა ბოლოში მოხსენებულნი: «არსენი იტყვს იყ...» და «იოანე იტყვს კინჭიმელი» XII საუკუნის მოღვაწეები არ არიან... ლექსის წარწერა «არსენი იტყვს» არ შეიძლება გავიგოთ ისე, თითქმის «არსენმა დაწერა» ეს ისტორიკოსი. ორივე წარწერა «არსენი იტყვს» და «იოანე იტყვს» ერთნაირი ნაღვანის გამოშატეველია, სახელდობრ, ისინი არიან მიჩნეული მათი სახელის შემდეგ ნოყვანილი ლექსების ავტორებად... ამრიგად, თამარის პირველი ისტორიკოსის ვინაობა დღესაც გაურკვეველია» (გვ. 010).

ასეთია ზოგადად საკითხის ისტორია „აზმათა“ ავტორის ვინაობის შესახებ.

ამ საკითხზე სხვადასხვა ჰიპოთეტური მოსაზრება გამოითქვა, მაგრამ საბოლოოდ „აზმათა“ ავტორის ვინაობა კვლავ ამოუცნობელი დარჩა.

⁸⁴ კ. კეკელიძე, ა. ბარამიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1954, გვ. 148—149; История и восхваление величествен, пер. К. Кекелидзе, 1954, გვ. 6; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II, 1958, გვ. 266.

⁸⁵ კ. კეკელიძე, ა. ბარამიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1954, გვ. 152, 154; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტ. ისტორია, II, 1958, გვ. 269, 272; კ. კეკელიძე, „ქართული ლიტერატურის ისტორიის“ პირველი ტომის მეოთხე გამოცემაში არსენის იანბიკოს „მეფე მთავარი“ კვლავ იოანე კინჭიმელს მიაწერს და წყაროდ იმოწმებს „ისტორიათა და აზმათა“ მარჯამ. დედოფლისეულ ნუსხას (გვ. 318).

⁸⁶ ქართლის ცხოვრება, II, 1959, გვ. 011—013.

იშინა შეზღუდვა, რაც გაიჩინა, რომ „თამარ მეფის ცხოვრების“ ვახტანგისეულ რედაქციაში დაცული „ბოლოსიტყვა“ („ივალა ფერი... დავიდუმოთ“) ანტონ I კათალიკოსის ცნობისა და დამოწმებული ციტატის („არა მოაქლდა შთაზიდვასა შინა“) თანახმად მიეწერება რუსთაველს, ხოლო ეს „ბოლოსიტყვა“ წარმოადგენს „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის დასასრულს, ცხადია, „აზმათა“ ავტორად უნდა მივიჩნიოთ მოთარუსთაველი.

ნ. „აზმათა“ მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებანი „ვეფხისტყაოსანთან“ მიმართებით

„ისტორიანი და აზმანი“ თამარ მეფის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესხზა-მოთხრობაა. თ. გორდანიას მოხდენილი სიტყვებით რომ ვთქვათ, ეს იველი „განუწყვეტელი ქებაა, ანუ ქებათა ქება. იგი რიტორული ხელოვნებით აღწერილი შესხზა მეფისა და გმირთა“. ავტორი „მუსიკოსს, მღვდრმეტყველს, ენაწყლიანობს, სახისმეტყველებს, რათა ენაწიანობით მაინც რამდენადღე შეგვაგნებინოს დიდებულება [თამარის] მეფობისა“.

„ისტორიანი და აზმანი“ პანეგირიკული საისტორიო ძეგლია, დაწერილი რუსთაველით შემოქმედებითი პოეტური. მისი ავტორი ქართული საზოგადოების დიდოსტატია, ღრმად განსწავლული, ფილოსოფიურად მოაზროვნე და პოეტური გაქანების მწერალი. მან თავის თხზულებაში აღმოაჩინა შემოქმედებითი ცეცხლი თამარისადმი სიყვარულისა, ჭეჭისა და სურვილისა, აღატყინა და ცამდე აღაშალა სახმილი, სადაც თამარის სახით აღმოაჩინა ცეცხლოვანი ეთერი და მიწა, რომელიც ურჩებს ცეცხლებს სპობს, ზეგობართა და მოყვარეთ ეხმარება და ღონეს ანიჭებს. იგი მხატვრული სახეებით აზროვნებს, უხვი ეპითეტებით ამკობს ქების ობიექტს, მოხდენილი შედარებებით აღწერს ამა თუ იმ გმირის რაინდულ თვისებებს, ბრძოლის ეპიზოდებს, საზიგმო დარბაზობებს, სამგლოვიარო ცერემონიათ.

კლასიკური ხანის ქართველი მხატვრები ცდილობდნენ თავიანთი სახატბო თხზულებები დაეწერათ სადღესასწაულო-რიტორული ენით. ჩვენში XII—XIII საუკუნეების მწერლობაში დიდად ფასდებოდა ის სახატბო იველი, რომელშიც ავტორი ვინმეს შესამკობად, თუ რაიმე ისტორიული მოვლენის ასახავად მიმართ-

თავდა ისეთ შედარებებს, რომელთა მიხედვით გამოჩნდებოდა მწერლის ზეარტო განათლება და ღრმა ერუდიცია. ამის საუცხოო დამადასტურებელ ნიშნებს წარმოადგენს ჩახრუხანის „თამარის“ და შავთელის „აბდულმეჩიანი“. ორივე პოემის ავტორები, ჩახრუხანე და შავთელი, ხშირად იყენებენ ისეთ სახეობრივ შედარებებს, რომელთაც ვხვდებით ბიბლიურ წიგნებში, ელინურ-ბიზანტიური წარწერების ეპიკურ და საისტორიო თხზულებებსა და ქართულ და სპარსულ-მამლუქიანურ საგანიო-საფაღავანო თუ სამიწურო-სათევადსაფლო რომანებში. თამაშად შეიძლება ამ შესანიშნავ შეხატვებს გვერდში ამოეუყვნოთ თანარის პირველი ისტორიკოსი და მისი თხზულება განვისილოთ როგორც სახატო ძეგლი. ი. ჯავახიშვილი წერს: „თამარის ისტორიკოსი ... ისტორიკოსი მწერლობასა პინა ჯელწიფთა შემასხმელობას“ ცდილობდა. ამიტომ მის საისტორიო თხზულებას, რასაკვირველია, „შესსმის“ ელ-ფერი უნდა სდებოდა და ადევს კიდევ..., მაგრამ საისტორიო თხზულებისათვის ნაკლად უნდა ჩაითვალოს, როდესაც მას „შესსმის“ ელ-ფერი ედება ხოლმე“⁸⁷. თუ დავუკვირდებით თხზულებაში წარმოდგენილ ისტორიულ სინამდვილეს, შევნიშნავთ, რომ ეს სინამდვილე მხატვრის ფუნჯითაა შეფერადებული და ავტორის რიტორულ-პოეტურ მხარეს ეწირება მისათხრობი მასალა, რომელსაც მწერალი ზოგჯერ შეგნებულად ამოკლებს. სამაგიეროდ მხატვრულ პიქტორალას, პოეტურ მიმავაგვებებსა და დაუშრეტელ რიტორულ მწერ-მეტყველებას თხზულებაში ღრმად ადვილი ეძიება, რაც საშუა-გვაძლევს იმისას, რომ „აზნათა“ ავტორი ისეთ პოეტური შემოქმედების მწერლად დავსახოთ, რომელიც ძირითადად აღზრდილია ქართული კლასიკური საერო მხატვრული მწერლობის ტრადიციებზე. საყურადღებოა, რომ ჩვენი მწერალი ისტორიულ ბირთვით გარეგნობის აღსაწერად ხშირად მიმართავს ასტრალურ შედარებებს, ასტროლოგიკური მოვლენების მოშველიებით აქწნის შესანიშნავ მხატვრულ სახეებს. დავითიანთა (ქართველ ზეფეთა) „სახელი, — წერს იგი, — უფროჲს მზისა იცნობებოდა და ყოვლისა ქვიშისა“ (გვ. 2); თამარის მამა იყო „პირ-მზე, ტან-ლომი“ (გვ. 4), „მზე მნათობთა შორის“ (გვ. 3), „მზე მზეთა და შარავანდი ჯელმწიფობისა“ (გვ. 23), „ნათელმზე-გაბაონიანისა“ (გვ. 24), „მეხის-ტეხის მყოფელი შორის ელვებსა“ (გვ. 6). გიორგის ცოლიც ბურღუხან იყო „მზე მზეთა

⁸⁷ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945, გვ. 234.

შუენებითა და მომფენაობითა“ (გვ. 4). განსაკუთრებით უხვი ასტრალური ეპითეტებითაა შეგუქული თამარი, რომელიც თანაკლუბაში დასურათბატებულია ისევე, როგორც ჩახრუხანისა და ჰაფილის პოემებში, როგორც „ვეფხისტყაოსანში“ ნესტანი და თინათინი. წყერლის დახასიათებით, თამარი არის მპოზლებიან თვალთა „ნათელი და ბრწყინვალეა“, „მანიაკი ყოველთა ზეფეთა და გჯრგჯნი ყოველთა ჯელწიფეთა“ (გვ. 20), „მზე იგი მზეთა და ნათელი ნათელთა, ელვარება და მზეებრ მანუქებელი სხუათა“ (გვ. 26), „სამ-მნათობიერი“ (გვ. 24), „შიდ-მნათობიერი“ (გვ. 27), „სუფ პრუ-ლი და ნათელ ბრწყინვალე...“, „ნათელი უღამო“ და „დღე უღამო“ და საწადელ და საშუებელ სულისა და ჯორცთა“ (გვ. 39), „ჰელმწიფეთა მზე და მეფეთა ელვა-ცისკროენება“ (გვ. 40), „მზე უღრუბლო“ (გვ. 21), „ქუენა მნათი“, რომელიც „შუენებითა უცხოთა და უსახოთა“ (ანუ საკვირველი და შეუღარებელი შვენებით) მიცხადება „შენასა მნათსა“ ე. ი. მზეს (გვ. 28), „პირი იგი ეთეროვანი, და უკი-პირო ჰაერი და უმრუმო ნათელი“ (გვ. 24). ერთ ადგილს მწერალი ამბობს: „ვინაცა სახედ მზისა შარავანდნი ცისაგან იშუქებდეს მიწიერთა საჭურეტლად, ეგრეთვე ქუეყანისაგან თამარის ჰელმწიფობისა შარავანდთა ნათელთა ბრწყინვალეობანი ეფინებინ იატაკსა ამას ზედა ცისასა“ (გვ. 42). ეს თქმა შესანიშნავი მხატვრული სახეა, რომელიც შეიძლება ამგვარად წარმოვიდგინოთ: როგორც მზის სხივები ციდან ანათებენ დედამიწას, რათა დაინახონ მიწიერი არსებანი, ასევე თამარის მეფობის სხივთა ნათელის ბრწყინვალეობა ცის თალს ეფინება დედამიწიდან და ამგვარად მთელი სამყარო განათებულია ზენა და ქვენა მნათთა (ე. ი. მზისა და თამარის) სხივთა ბრწყინვალეობით. ისტორიკოსის აზრით, თამარი არის ისეთი დიდი ნათელი, რომელსაც არ ახლავს სიბნელე; ე. ი. ის არის მეტაფიზიკურად განყენებული „ნათელი იგი უღამო“ ანუ „უმრუმო ნათელი“, რომელიც მარადიულად ანათებს სამყაროს. აი, რას წერს რუსთაველი:

„თინათინს ჰკადრა შერმანდინ, ნათელსა მას უღამოსა (682, 1)“.

თინათინი ფაფისი შვენებითა და „ჰელმწიფობისა შარავანდთა ნათელთა ბრწყინვალეობით“ ჰგავს „ნათელსა მას უღამოსა“. „უმრუმო ნათელი“ და „ნათელი იგი უღამო“ იდენტური შედარებანია მარადიული სილამაზის გამოსახატავად. თამარი—მეფე, გამეფებული მამისავე სიცოცხლეში, ქალიშვილი, „უმრუმო ნათელი“; თინათინი—ასევე მეფე, მამის მიერვე გახელმწიფებული, ქალიშვილი

და ისიც „ნათელი იგი უღამო“. ორივე შემთხვევაში მეფე-ქალთა შმვენნიერგის დასახატავად გამოყენებულია ერთნაირი პოეტური აქსესუარები. „უმრუმო ნათელის“ მოტივი საერო ნხატვრულ-საისტორიო წყაროებაში უნდა მომდინარეობდეს ფილოსოფიურ-ჰიმნოგრაფიული პოეზიიდან, რომელიც ერთ-ერთ ძირითად წყაროს წარმოადგენს „ვეფხისტყაოსნისა“ და „აზნათა“ შემთხვევითათვის⁸⁸.

„აზნათა“ ავტორის აზრით, თამარი არის აგრეთვე „შვდ-მნათიბიერი“, რომელიც იღიდა ღვთისაგან, და „ნათელი უმეტეს ნათლისა მის პირველისა“. თუ ქვეყნის ზემოქნედმა ბრძანა: „იქმენინ ნათელი“, რომელსა უწოდა დღე (შესაქნე, I, 3—5), თამარს მანვე შეარქვა „ნათელი ულუმპიანთა შორის დიდსუეობისა“ და ეს ყოველმა მხილველმა თავისი თვალთ იხილაო. თუ „უმრუმო ნათელი“ გამოსახულებაა აბსოლუტური სინათლისა, რომელსაც, რუსთაველის თქმით, არ ახლავს ბნელი, „ნათელი ულუმპიანთა შორის დიდსუეობისა“ არის ოლიმპიური სიდიადისა და სიბრძნის სიმბოლო. ასე რომ, თამარს მწერალი გვისახავს არა მარტო უღამაზის, იდეალური სიმშვენიერის განსახიერებად, არამედ ბრძენ მეფე-ქალადაც, რომელმაც, სოლომონ ბრძენის მსგავსად „განმშაღებელმან სიბრძნისა შვდთა სუეტთამან, ალაშენა მათ ზედა ტაძარი და საღვთრი შვდთა ღადლთა შვდთავე სამპყრობელოთა (ანუ თამარის მფლობელობაში მოქცეული შვიდი სამთავროს) განმანათებლად“ (გვ. 27).

ძველი ქართველი მეხოტბენი ამა თუ იმ ისტორიული ფაქტის, ან რაიმე დიდი ამბის ნათლად გადმოცემის მიზნით ხშირად მიმართავენ ბიბლიურ ანალოგიებს. მაგ., ჩახრუხადე ერზინჯანელი მფლობელის შესახებ წერს:

უზინკას მფლობი, არ შენაფლობი,

სეგორს დამქცევად ჰგავს შესწრებულად (I, 58)⁸⁹.

თამარის მეორე ისტორიკოსის ცნობით, ერზინჯანის განმგებელი („ერზინჯელი“) იყო რუქნადინის მოკავშირე, რომელიც 1205

⁸⁸ შურ. იფუკიელის გამოთქმა „ნათელსა შორის უღამოსა მბრწყინავმან დაუვალისა მზისა ელვარებითა“ (ჩვენი საუნჯე, I, 1960, გვ. 524), აგრეთვე რაზრუხადის „თამარიანიდან“ ტაეპი „მზე დაუვალი, შუქმომფინარი“ (II, 5) და შავთელის „მზე დაუვალი, მყის დაუვალი“ (72,3). „უღამო ნათელისა“ და „დაუვალი მზის“ შესახებ იხ. შ. ნუცუბიძე, „ვეფხისტყაოსნის ლიტერატურული წყაროები“ (რუსთაველის კრებული, 1938, გვ. 185—186); ვ. ნოზაძე, „ვეფხისტყაოსნის ვარსკვლავთმეტყველება“, 1957, გვ. 33—34; შ. ლლონტი, „ვეფხისტყაოსნის ნხატვრული ენის სპეციფიკურობის პრობლემა“, 1961, გვ. 113—114.

⁸⁹ „თამარიანისა“ და „აბდულუმესიანის“ ტექსტებს ვიმოწმებთ ჩვენი გამოკვლევის მიხედვით (ჩვენი საუნჯე, II, 1960, გვ. 455—511).

წელს ბასიანთან ქართველების წინააღმდეგ იბრძოდა. რუქნადინის ჯარების განადგურების შემდეგ ის ქართველებმა ტყვედ ჩაიგდეს და თბილისის ციხეში დაამწყვდიეს. ამ ისტორიულ ამბავს ჩახრუხაძე უდარებს ბიბლიურ გადმოცემას სოდომ-გომორის დაქცევის შესახებ. პოეტს რუქნადინის ჯარების განადგურება ესახება ისევე, როგორც ბიბლიაში აღწერილი სოდომ-გომორელთა დასჯის ლეგენდა, ხოლო ერზინკელის ტყვედ ჩავარდნა და ცოცხლად გადარჩენა აგონებს მას ლოთის გაქცევასა და ქალაქ სეგორში თავშესაფარებას (ნესაქმე XIX, 21—25). დამოწმებულ ტაეშში ჩახრუხაძე ეკუთმავილურ მხატვრულ სახესა ჰქენის და ბიბლიური ანალოგიით ზედმიწევნითი სიცხადით მოგვითხრობს „ერზინკელის“ ტყვედ ჩავარდნის ამბავს⁹⁰.

გავიხსენოთ აგრეთვე ერთი ადგილი შავთელის „აბდულმესი-ანიდან“. პოეტი თამარსა და დავით სოსლანს მიმართავს:

ურჩი ვინც იყო ტახტის თქვენისა,
 ღელე გლოვისა ექმნას გლოვისა,
 თამი მოუტდეს ცრემლთა ღენისა (104,3—4).

ეს მშვენიერი მხატვრული თქმა შინაარსობლივად გაუგებარი იქნება, თუ არ გაიშიფრა ცნება „ღელე გლოვისა“. სწორედ ამის გამო წინადადება ბოლო დრომდე ნათლად არ იყო გააზრებული პოემის გამომცემელ-კომენტატორთაგან. „ჩვენი საუნჯის“ მეორე ტომის ლექსიკონში აღენიშნეთ, რომ „ღელე გლოვისა“ არის გეოგრაფიული ტერმინი, „ადგილი, სადაც დავით წინასწარმეტყველმა ამოთელითა ურჩ ფილისტიმელთა ლაშქარი“ (გვ. 560). მეფეთა მეორე წიგნის მე-5 თავში მოთხრობილია შემდეგი ამბავი: როდესაც ფილისტიმელებმა გაიგეს, რომ დავითი ისრაელთა მეფედ აკურთხეს, დიდძალი ჯარით გამოემართნენ ახალი მეფის წინააღმდეგ საბრძოლველად და განლაგდნენ „ხევსა შინა თითანისასა“. ღეთის მიერ გაშხნევილი დავითი ციხე-სიმაგრეიდან გამოვიდა და ურჩ ფილისტიმელებს შეებრძოლა „ადგილსა მას, რომელსა ეწოდებოდა სასრველი უმაღლესი“. დავითმა მტერი გაანადგურა. ფილისტიმელნი კვლავ შეიკრიბნენ და ისევ იმავე ხევში განლაგდნენ. მაშინ დავითმა ღეთის რჩევით მტერს ზურგიდან შემოუარა და გამაგრდა „ღელესა გლოვისასა“, ხოლო, როდესაც მას შემოესმა „ჴმაჲ გრგვ-

⁹⁰ შდრ. ი. ლოლაშვილი, ძველი ქართული მეხოტბენი, I, 1957. გვ. 175—178.

ნების მადნარისაგან გლოვისა“ („шум как-то идущий по вершинам тутовых деревьев“), მაშინ დავითი თავს დაესხა ფილისტიმელთ და ღვთის შეწყენით „მოსწყვიდნა უცხოანი თესლნი გაბონითგან, ვიდრე ქუეყანამდე ღაზირისა“ (5,17—25). ამის შემდეგ დამოწმებული ტაბუებს წინაარსი გასაგები ხდება. შავთელი აზიზის: ვინც თქვენი ტახტის (თქვენი მეფობის) ურჩი (მოწინააღმდეგე) იყოს, გლოვის დღე (тутовым цветом) ექნას საგლოე-სატიროლად (ე. ი. ისინი ისევე განადგურდნენ თქვენს მიერ, როგორც დავით წინასწარმეტყველისაგან მისი მეფობის ურჩი ფილისტიმელნი) და ცრემლია ღვთის (ტარაღისა და მოთქმის) დრო დაუდგეთო. პოეტი ამ ბიბლიური ანალოგიის მარჯვე მოშველიებით ჰქმნის მაღალმხატვრულ შედარებას და ავლენს ფეოდალური ცენტრალური სახელმწიფოს განმტკიცების იდეას.

ასეთსავე მხატვრულ ანალოგიებს იყენებს „აზმათა“ ავტორი. ჩვენს მიზანს არ შეადგენს მისი ყველა ბიბლიური შედარება-ანალოგიის განხილვა. ამჯერად ყურადღებას გავამახვილებთ ორ ნიმუშზე, რომლებშიც ვლინდება მწერლის მხატვრული ნიჭი და ფართო ლიტერატურული განათლება.

როგორც ცნობილია, 1161 წელს გიორგი მეფემ ანისი წაართვა მაჰმადიან მთავრებს. დაკარგული ქალაქის უკან დასაბრუნებლად შეკავშირდნენ ხლათის სულტანი შაჰარმენი, დიარბეკის მმართველი არდოხის ძე და არზრუმის მთავარი სალდუხი და მრავალრიცხოვანი ლაშქრით გამოემართნენ ქართველების წინააღმდეგ საბრძოლველად. გიორგი მეფემ სასწრაფოდ დარაზმა მეომრები და „გარდამავალი მთათა შთავიდა შირაკად“. ანისის მიდამოებში გაიჩართა ძლიერი ბრძოლა. „ამათ აქათ და მათ მუნით ადინეს ლუაოი სისხლისა“. ქართველებმა სძლიეს მტერს. „თუთ მეფე ალექსანდრეს სუითა და სიოაშის მოყმობითა სდევდა მრავლ-გზის გამომცვლელი რაზმთა, სცემდა და იცემებოდა, სრვიდა და ისროლებოდა და ბუნებრაზნი მისნი თანაშემწეობდეს“. თავზარდაცემული მოკავშირეები თავქუდმოგლეჯილი გარბოდნენ. „მხედველნი ვითარცა ერნი ისრაელისანი, და მზეცა, ისუნავეთებრ მდებრი, ვერღარა მკყობელი ეტლთა განგებითა მსარბოლობისათა, შთაეწურა დევნასა შინა მათსა“ (გვ. 9). შებინდებისას უკან დაბრუნებულ ქართველებს ბრძოლის ველზე დახვდათ დიდძალი ნადავლი, რომელიც გაქცეულ მტერს დაეტოვებინა.

სიღუპიდან ანალოგიური ანბანი მოახრებელია ბიბლიაში: ისუ ნავემ დაიპყრო გაი და გაბაონი. ამის განა ამხედრდნენ იერუსალიმის, ქებრონის, იერემოთის, ლაქისა და იდოლამის მეფეები, „შეკრბეს და... [დიდი ლაშქრით] გარე მოადგეს გაბაონსა და ჰბრძოდეს პას ზედა“. ისუ ნავეს ზანაჟი გაღგალაჟი იდგა. უფალმა ისუს უთბრა: „ნუ გეშინინ ნათგან, რანეთუ ჯელთა თქუენთა მიმიცემიენ იგინი“. გაზხნევებულმა ისუმ თავის გარშემო შემოიკრიბა ისრაელნი, მედგრად ძეგბრძოლა მტერს და ღვთის წყალობით სძლია. მოწინააღმდეგეთა ლაშქარი გაიქცა, ისრაელნი უკან დაედევნენ. ისუ ნავეს არ უნდოდა შეთქმული მეფეები ხელიდან გასხლტომოდა, ამიტომ მზეს უბრძანა: „დადგინ, მზეო, სწორ გაბაონსა ზედა“, და ღვთის განგებით „დადგა მზე საშუალ ცასა, არა ვიდოდა სლვად დასავლით სრულიად დღესა ერთსა“. ისუ ნავემ შეიპყრო ხუთივე მეფე, მათმა მეომრებმა კი თავი შეადარეს „ქალაქებსა შინა ძნელსა“. გამარჯვებულნი ისრაელნი მოიქცნენ „ბანაკსა შინა ისუს მიმართ“ (ისუ ნავე, X).

ეს ორი ამბავი, ისტორიული და ბიბლიური, სიუჟეტურად ერთმანეთს ემთხვევა, რაც საშუალებას აძლევს მწერალს მოხდენილი მხატვრული შედარებით დაამთავროს ქართველ გეომატო გმირული ბრძოლის ისტორია. აქ მხატვრული შედარების სიმშვენიერე იმაში მდგომარეობს, რომ „აზნათა“ ავტორი მკითხველის ყურადღებას ამახვილებს ბიბლიურ სასწაულზე—ერთი დღით მზე რომ გაჩერდა შუაგულ ცაზე, მაგრამ ის ამ სასწაულს არ იმეორებს, პირიქით, იზის მოძრაობის ასტროფიზიკურ მოვლენას გონებამახვილურად იყენებს ორიგინალური ჰიპერბოლური მხატვრული სახის შესაქმნელად. მწერალმა კარგად იცის, რომ მზე მოგზაურობა ერთი ეტლიდან მეორე ეტლისაკენ და ამ ნივთიერების დროს ის ავითარებს უდიდეს სისწრაფეს. მზის სრბოლის ანალოგიით მას სურს გაგვაგებინოს, თუ ქართველი გეომეტრი როდემდის და როგორი სიჩქარით მისდევდნენ გაქცეულ მტერს. იგი ამბობს: მაჰმადიანთა ლაშქარი გარბოდა, გიორგი მეფე ალექსანდრე მაკედონელის ბედითა და სიიაოშის („შაჰ-ნამეს“ პერსონაჟი) მოყმეობით სდევდა ლტოლვილთ. თვით მზემაც კი, რომელიც ისუ ნავეს მეფობის დროს გაბაონთან შუაგულ ცაზე გაჩერდა, ვეღარ შესძლო თავის ეტლთა სრბოლის შეჩერება და „შთაეწურა დევნასა შინა ზათსა“, ე. ი. ლტოლვილებთან ერთად სიბნელეში მიიძალაო.

დადებული მხატვრული სურათია: ქართველ მეომართა შიშით მაჰმადიან მოლაშქრეებთან ერთად მზეც გარბის დასავლისაკენ და თავს აფარენს სიბნელეს! აქ ჰიპერბოლურად და პოეტურად ნათქვამია ისტორიული ჭეშმარიტება, რომ გიორგი მეფე ლაშქრით მისდევდა გაქცეულ მაჰმადიანებს მზის ჩასვლამდე.

წეორე მხატვრული შედარება „აზმათა“ ავტორს ამოღებული აქვს დანიელ წინასწარმეტყველის წიგნიდან. მწერალი მოგვითხრობს 1178 წლის ამბავს, გიორგიმ რომ თამარი საქართველოს მეფედ აკურთხა, და თხრობის დასასრულს დასძენს: დავითიანთა ჩამოწელობა „მსგავსად ლოდისა მის გამოვიდა მთისა მის, დანიელისაგან ხილულისა, იმატა, იმატოს და მერმეცა იმატა, ვიდრემდის იქმნა მთა დიდ, ლოდ საკიდურ და არა ლოდ შებრკოლებისა, და შენესრა ყოველი ხატი და ყოველი კერპოვნება ოქროსა, და ვეცხლისა, რკინისა, რვალისა და კეცისა, რომელიმე უხილავთა ძალთა ძეგლები და ანდრიაინიტები, რომელიმე ხილულთა ზბრძოლთა და წინააღმდეგობთა“ (გვ. 21). აქ ბიბლიური სასწაულის გამეორებასთან გვაქვს საქმე. ეს სასწაული სიზმარში ნახა მეფე ნაბუქოდონოსორმა, ხოლო დანიელ წინასწარმეტყველმა მას მისი სიმბოლური მნიშვნელობა განუმარტა. დანიელმა უთხრა მეფეს: „შენ ნახე სიზმრად კერპი, დიდი და შესახედავად საშინელი, „ზღგომარე წინაშე პირსა შენსა“; ჰქონდა მას „თავი ოქროსა წმიდისა, გელნი და მკერდი და მკლავნი მისნი ვეცხლისანი, მუტელი და თედონი რვალისანი და ბარკალნი რკინანი, ფერწნი კერძოთა რომლითამე უკუე რკინისანი და კერძოთა—კეცისანი“. მერმე თავისით „გაშოეკუეთა ლოდი მთისაგან... დაეკუეთა ხატსა ფერკთა ზედა რკინისათა და კეცისათა და დააწულილნა იგინი სრულიად. მაშინ დაწულილდენ ერთბაშად კეცი, რკინა, რვალი, ვეცხლი ოქროს და იქმნეს ვითარცა მტუერი კალოესაგან ზაფხულისასა“, ხოლო „ლოდი დაკუეთებული ხატისა იქმნა მთა დიდ და აღავსო ყოველი ქუეყანა“ (დან. II, 31—35). შემდეგ დანიელმა განუმარტა მეფეს ამ საოცარი სიზმრის საიდუმლოება და წინასწარმეტყველება დაასრულა ამგვარად: კერპის დამსხვრევა მოასწავებს მრავალი სამეფოს მოსპობას. ღმერთი მრავალეროვან ადამიანთა მოდგმიდან გამოარჩევს ღვთის მორჩილ ერს, ძლიერსა და სამართლის-მოქმედს, და მის რჩეულს მისცემს მარადიულ მეფობას, რომელიც არას დროს სხვა რომელიმე ერს არ გადაეცემა. ეს, ღვთის მიერ დადგენილი მეფე და მისი საშუაო გაანადგურებს ღვთის მტარველობის გარეშე არსებულ სამეფოებს ისევე, როგორც განგების ძალით მთიდან დაგორებულია ლოდმა „დააწულილა კეცი, რკინა, რვალი, ვეცხლი, ოქრო“

(იქვე, 44 - 45). ეს პროვიდენციალური თვალსაზრისი უდევს საფუძვლად „აზმათაგან“ დამოწმებულ ციტატას. მწერლის აზრით, დანიელის წინასწარმეტყველება გამართლდა საქართველოში, სადაც ღმერთმა მეფობა მისცა დავით წინასწარმეტყველის ჩამომავლებს (დავითიან-ბაგრატიონებს). თამარ მეფე, დავითიანთა ბრწყინვალე წარმომადგენელი, არის ის შემუსრველი ლოდი, რომელიც გამოეკვეთა მთიდან (-დავითიან-ბაგრატიონთა სამეფო საგვარეულოდან) და დაამსხვრია ყოველი კერპოვნება — ხილული და უხილავი მტრების ძეგლები, რითაც მართლმადიანად აღწერა ქრისტიან ქართველობას ძლევამოსილი სახელმწიფო შეუქმნაო. ამავე აზრს ავითარებს იოანე შავთელი, როდესაც ის თამარს მიმართავს:

მთა შეუძრველი, კლდე შემუსრველი,
ლოდი ხარ მტერთა დაბრკოლებისა (62, 4).

„აზმათა“ ავტორი სახეობრივი შედარებების შესაქმნელად არ კმაყოფილდება მარტო ასტრალური და ბიბლიური ანალოგიებით; ის უფრო მეტად მიმართავს ბერძნულ მითოლოგიას, საისტორიო მწერლობას და ქართული თუ სპარსულ-მაჰმადიანური წარმოშობის სამიჯნურო-სათავგადასავლო და საგმირო-საფალავნო რომანებს. მაგ., მწერალი გიორგი მეფის შესახებ ამბობს: „მამამან ძითურთ ძე ტკბილი, შემგუარი მამისა, აღამალა თავისა თანა და ძისა სწორად მოსაყდრედ გამოაჩინა — მზე მნათობთა შორის; ალექსანდრე და ქაიხოსრო მპყრობელთა შორის; აქილევ, სამბსონ და ნებროთ გმირთა შორის; სპანდიარ, თაჰამთა და სიამო გოლიათთა შორის; სოლომონ, სოკრატ და პლატონ ბრძენთა შორის“ (გვ. 3). მხატვრულობის თვალსაზრისით „აზმათა“ ავტორი მახვილგონივრული შედარებების ვირტუოზად გვევლინება მაშინ, როდესაც ის თამარის გათხოვებისა და მისი ხელის მცენებელთა ამბებს აღწერს. ისტორიკოსი ამბობს: „დაჯდა ცხებული ღმრთისა თამარ მეფე საყდართა მათ ცაჲდი ამალლებულთა სუენებითა მით აფროდიტიანითა და სიუხვითა მით მზეებრ აპოლონიანითა, სატრფო საჭურეტი დაბნედამდის და გაჭრამდის ყოველთა გამცდელ-მხედთა და შეპყრობამდის წყალ-ჯაგარითა მით უმსგავსოჲთა, სახითა მით ღმრთიექმნულითა“ (გვ. 32). ცოტა ქვემოთ მწერალი მოგვითხრობს: „ჲე-იყარნეს შემპირნენი და ზრახვა ყვეს“, რათა თამარისთვის მოეყვანათ ისეთი კმარი, როგორიც იყვნენ თაჰამთა (როსტომი) თუ-მიანისთვის, ამირან დარეჯანის ძე ხვარაშან ქალისათვის, ხოსრო-

შანშა ბანუისათვის, მზეჭაბუკი ხაზართა მეფის ასულისათვის, იაკობი
 რაქელისათვის, იოსებ შვენიერი ასანეთისათვის, დავით წინასწარ-
 მეტყველი ბერსაბესა და აბისაკისათვის, მხნედ მბრძოლი პელოპი
 იაოდანისათვის, პლუტონ პერსეფონისათვის, რამინ ვისისათვის,
 ფრიდონ შაპრინოზ-არნავაზისათვის (?) და შადბერ აინლიეთი-
 სათვის; „და უნდა საჯამლოდ, თუმცა გამოჩენილ იყენეს ვინმე
 ანუ ეწირნი სახენი გმირთანი, ანუ მამანი სახენი მამათმა-
 ვარაა შეუნიერთა და კეთილად მბრძოლთანი, ანუ მსგავსნი გარე-
 შეთანი, სისხლდათხეველნი შეყუარებულათეს, ანუ მიჯნურნი
 ლომნი და მზენი, მჭექებრ გაჭრილნი ამის მზისა და უმეტეს მზისა
 და თუთ ჩათ მიუხრობილთა მზედ და მნათობლად საგონებელთა
 უბრწყინვალესისა და უნათლესისათეს“, მაგრამ „აღარ დაებადა
 ღმერთსა სწორი ამისი და არცა მგონიეს, თუ დაბადებად არს“
 (გვ. 35-36). ამ ნაწყვეტში მწერალი დიდ ორატორულ ხელოვნე-
 ბასა და ფართო ლიტერატურულ განათლებას ამჟღავნებს. მასში
 ვლინდება, აგრეთვე, მისი ინტიმური განცდებიც. მწერალი გახე-
 ლებულია თამარის სახებრწყინვალეობით. როდესაც ის მეფე-ქალის
 პიროვნებას ეხება, მისი ეპიური სიმშვიდე ქრება და მას ენაცვლე-
 ბა გრძნობათა ღელვით ნაკარნახევი ენამზეობა, რომელიც გამთბა-
 რია თამარისადმი სიყვარულით. მწერალი ამბობს: მართალია,
 თამარის შეგშირნენი და მზრახველნი ეძებდნენ მისთვის შესაფერ
 საქმროს, მაგრამ თამარის სწორი ღმერთს არ დაუბადებია და
 „არცა მგონიეს, თუ დაბადებად არსო“. ამიტომ იგი უკმაყოფი-
 ლო განწყობილებით წერს თამარის იძულებითი გათხოვების შესა-
 ხებ. ის ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ქართველმა დიდებულებ-
 მა თამარისაგან „ნებადაურთავი განმზადეს ქორწილი“, რომ თამარ-
 მა, „შიშითა ამის ქმნისათა ყოვლად უწყადენელმან ქორწინებისამან,
 იაჯა ქსნა ქმროსნობისაგან, ხოლო არა მშუებელმან დედიკალ-
 მან და სპათა აიძულეს ქმნად“ (გვ. 37). მწერალს თამარის იძულებითი
 ქორწინება მიაჩნია „საბრალო და საცნაურ საქმედ“. ის ილაშქრებს
 იმ კონსერვატული აზრის წინააღმდეგ, რომელიც ქალის ინტი-
 მურ განცდებს ზღუდავდა და სიყვარულის გრძნობას ადამიანში
 ახშობდა. ამ მხრივაც „ახშათა“ ავტორი ამჟღავნებს იდეურ ნათესა-
 ობას რუსთაველთან, რომელმაც სასტიკად გაილაშქრა იძულებითი
 ქორწინების წინააღმდეგ და უდიდესი ჰიმნი უძღვნა სიყვარულის
 ნიადაგზე აღმოცენებულ ცოლქმრულ ურთიერთობას.

დასასრულ, ერთი საყურადღებო მხატვრული დეტალიც. რუქ-
 ნადინთან ქართველების საბრძოლო ეპიზოდების აღწერისას მწე-
 რალი ამბობს: „ანასდად ეგოდენი სიმრავლე [რუქნადინის ლაშ-
 68

ქართა] განსკდა, იძლია, დაიფანტა და ამას ჰგუანდა: თუალ-გარ-
დუწდომელი მალნარი მიწითურთ. მოგლეჯილ იყო და დაზულეულ...
სადგან თუალი მხალველობდა, ყოველგან ტყეთა მსგავსი ლაშქარი
იხილვებოდა ლტოლვილი“ (გვ. 97). ამ შედარებაშიც ზოჩანს
მწერლის მაღალი მხატვრული გემოვნება. ირკვევა, რომ „აზმათა“
ავტორი რუქნადინთან ბრძოლების მონაწილე ყოფილა.

* * *

„აზმათა“ ლიტერატურული წყაროები ვრცლად განიხილეს
ი. ჯავახიშვილმა, კ. კეკელიძემ და ს. ყაუხჩიშვილმა. ისინი სამა-
რთლიანად შენიშნავენ, რომ ჰიროვლი ისტორიკოსის სახით ჩვენ
საქმე გვაქვს დიდად განსწავლულ ნწერალთან. „აზმანი“—წერს
ი. ჯავახიშვილი,—ერთადერთი ქართული ისტორიული თხზულებაა,
რომელიც რიტორული ხელოვნებითა და მჭევრმეტყველურის მო-
ქარგულობით არის ნაწერი“⁹¹. ხოლო კ. კეკელიძის თქმით. ეს ძეგ-
ლი „რიტორული განვითარების უმაღლეს მწვერვალზე დგას“. მწერ-
ლის „სწავლა-განათლებისა და კულტურულ საღაროში ორი მთა-
ვარი განყოფილებაა: დასავლური,—ელნიურ-ბიზანტიურ-ქრის-
ტიანული, და აღმოსავლური,—ირანულ-მაჰმადიანური. ეს ორი
ელემენტი ისე ჰარმონიულადაა შერწყმული მის სულიერ სამყარო-
ში, რომ ცნელია თქმა, რომელი უკრო ახლოა მასთან. აღნიშნული
ელემენტები თავს იჩენენ ავტორის როგორც ტერმინოლოგია-გრა-
ზეოლოგიაში, იაე ლიტერატურულ ციტაციაში და მხატვრულ სა-
ხეებში... ორმაგი ხასიათი ავტორის სწავლა-განათლებისა და იმ-
დროინდელი ქართული კულტურისა უკრო მეტად ჩანს იმ პოე-
ტურ, შედარებათა და მხატვრული სახეებიდან, რომლითაც თხზუ-
ლება თავიდან ბოლომდე სავსეა და რომელთა მეოხებით ის, სცილ-
დება რა ისტორიული ნაწარმოების ფარგლებს, პოეტური შემო-
ქმედების სფეროში გადადის. შედარებისათვის ავტორი მიმართავს
როგორც ბუნებას, ისე ზღაპრულ-ლიტერატურულსა და ისტორი-
ულ-მითოლოგიურ პერსონაჟებს. მისთვის ერთნაირად ხელმისაწე-
დომია ბერძნულ-ირანული მითოლოგია, ისტორია და ლიტერატუ-
რა“⁹². ავტორი იცნობს და იყენებს ბიბლიურ წიგნებს, აგიოგრა-
ფიულ და ჰიმნოგრაფიულ ძეგლებს, პლუტარხოსის „ვასილო-
ღრაფს“, ალექსანდრე მაკედონელის ისტორიას, გიორგი მონა-

⁹¹ ი. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო ნწერლობა, 1945, გვ. 241.

⁹² რუსთაველის კრებული, 1938, გვ. 135—136

ზონის „ხრონოლოგია“, დაეით აღმაშენებლის მატეანეს, იოანე კიპჩინელის „ცესხმა-მოთხრობას“, ძველთა და ახალთა-შემატეანეთა თხზულებებს, ჰომეროსის ეპოსს, ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“, „ვისრამიანს“, „ამირანდარეჯანიანს“, „ქილილა და დამანას“, ნიზამი განჯელის პოემებს, ძველ ქართულ მებრძოლებს და საერთოდ იმ დროისათვის ს აღმოსავლეთსა და დასავლეთში ცნობილ ლიტერატურულ ძეგლებს. ერთი სიტყვით, „აზმათა“ ავტორი ისეთივე განათლები, მხატვრული გემოვნებისა და იმგვარივე ლიტერატურული წყაროებით განსწავლული მწერალია, როგორიცაა „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი⁹².

* * *

ყოველ დიდ მწერალს ახასიათებს მხატვრული მეტყველების ორიგინალური სტილი, რომელსაც თავის შემოქმედებაში ის ავლენს სხვადასხვანაირი ენობრივი თავისებურებით. იმისათვის, რომ მიგნებულ იქნეს ანა თუ იმ თხზულებისათვის დამახასიათებელი სტილისტური ნიშნები, აუცილებელია ავტორის მხატვრული ენის საფუძვლიანი შესწავლა. ამ თვალსაზრისით „აზმანი“ და „ვეფხისტყაოსანი“ მეტად საინტერესო ენობრივ მასალას იძლევიან. ფაქტია, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ენა ხელოვნურია, რიტორული, ძნელად გასაგები. ის თავისი ზოგადი ხასიათით არსებითად განსხვავდება „ვეფხისტყაოსნის“ მსუბუქი, ნარწარა მეტყველებიდან. ეს განსხვავება იმდენად დიდია, რომ მათი საერთო ენობრივი თავისებურებების დაჭერა საგრძნობლად ძნელდება. მაგრამ ასეთი ენობრივ-სტილისტური სხვაობა ხელს არ უშლის „აზმათა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორთა იგივეობას. სწორად შენიშნავს ა. ბარამიძე: „საზოგადოდ შესაძლებელია ერთი და იმავე ავტორის ერთი ტიპის ნაწარმოები ერთი სტილით იყოს გამართული, მეორე კი მეორეთი. სხვათა შორის, ამის მაგალითს იძლევა სულხან-საბა ორბელიანის ლიტერატურული მემკვიდრეობა“⁹³. მართლაც, სულხან-საბას „სიბრძნე სიცრუისა“ და „სწავლანი“ ისე განსხვავდებიან ენობრივად ერთმანეთისაგან, რომ მკითხველი ვერც კი წარმოიდგენს, რომ „სიბრძნე სიცრუის“ ავტორს ეკუთვნის ავ-

⁹² შ. რუსთაველის განსწავლულობის შესახებ იხ. აგრეთვე პ. ინგოროყვას ნარკვევი „შოთა რუსთაველი და მისი პოემა“ (ვეფხისტყაოსნის საიუბილეო გამოცემა, 1937, გვ. XXV—XXVII).

⁹³ ა. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი, 1958, გვ. 365—366.

რეთვე მძიმე, ხელოვნურ-რიტორული სტილით დაწერილი „სწავლანი“. ასევე ითქმის იოანე პეტრიწის შესახებაც. რამდენადაც პეტრიწის ფილოსოფიური ენა ძნელად ასათვისებელია, იმდენად მის ზიერვე ბერძნულიდან თარგმნილი ავთოგრაფული თხზულებანი ადვილი გასაგებია. შორს რომ არ წავიდეთ, საქარისია გავიხსენოთ ვაჟა-ფშაველა, რომელიც ლექსებს ფშაურ დიალექტზე წერდა, პროზაულ ნაწარმოებებს კი — გაპართული ლიტერატურული ენით. საერთოდ, ვერ მოგახოვთ მწერალს, რომ მან სხვადასხვა ჟანრის ნაწარმოები ერთნაირი სტილით დაწეროს, რადგანაც მბატკრული მეტყველების ფორმის განმსაზღვრელია თვით თხზულების შინაარსი. რაკი „ისტორიანი და აზმანი“ პანეგირიკული საისტორიო ძეგლია, მისი ავტორი მიზნად ისახავს, გვირგვინოსანთა წესხმა-მოთხრობა თქვას აღზევებული მეცერმეტყველებით. ამას ის შეუდარებლადაც ახორციელებს. „გუგუხისტყაოსანი“ კი პოემა-რომანია და მისი სტილიც, ცხადია, განსხვავებული უნდა იყოს „აზმათა“ სტილიწაგან. არსებითად ეს ასეც არის, მაგრამ მათ შორის შეინიშნება მხატვრულ-სტილისტური დამთხვევანიც, რომელთაც დასმული პრიობლემის განხილვისას ანგარიში უნდა გაეწიოს. აი ესენიც:

1. „აზმათა“ ავტორი ცდილობს შეთხზას ისეთი გრძელი პერიოდული წინადადებანი, რომლებშიც აზრი გადმოცემული იქნება ზმნის მიმღებობითი ფორმების უხედავ მოყენების საძეულებით. ზმნის ეს ფორმა აძლევს მას შესაძლებლობას თავიდან აიცილოს მრავალსიტყვანობა და გრძელი ამბავი თქვას მოკლედ და აზრიანად. მაგ.: დიმიტრი წედე, „მარჩეველი ძისა უმეტროსისა მლარწველ და მკიცხველ იქმნა ვითარ ისაკი იობისადმი და ვედრებისა შემასმენელ მან ღმერთსან დავითის დღეთა შემცირებითა სრულყო პირველ მაზისა“ (გვ. 3). „აღარ დამხედველი მცირეთა, და ყოვლადვე არღა მომლოდინე ექმნა სახელ-განთქმულთა ჭაბუკთა ლიბთ-იწერთა და ვიეთთამე ამერთაცა მინდობილი წყალობათა შემოღისა... და ხადა ძალსა ძალთასა“ (გვ. 7.); „აღვსილ მან საჭურავთა და საჭურჭლეთა მიერ, აღმსხმელ მან კელმწიფეთა და დიდებულთამან, აზნაურთა და მონათმან მარადის, სამ დღე დამყოფელ მან კართა ანისისთად, მაურეებელ მან ქალაქისამან და მას შინა დამყენებელ მან ამირისამან და ლაშქართა ამყარელ მან პირითა მზიარულითა წარმოავლინა მახარობელი წინამე ფილოსოფოსთა და პატრიარქისა“ (გვ. 10); „მაიძულებელი გული აღძრავს ორდანოსა გონებისასა, რომელი არს ენა მეტყველი და წარმომეტყველი მთხრობლთა ესეეთართა“ (გვ. 59) და ა. შ.

თუმცა „ვეფხისტყაოსანში“ არ ვხვდებით ასეთ პერიოდულ წინადადებებს, მაგრამ ფაქტია, რომ რუსთაველი ხშირად ხმარობს ზმნის მიმღეობის ფორმებს, რათა „გრძელი სიტყვა მოკლედა თქვას“. ეს ფორმები რუსთაველთან უფრო ხშირად გვხვდება სტროფის რითმებში³⁵. ასე მაგ.:

ინოეთს შვილთა მეფეთა ყოვლი კაცი ხართ მცნობელი:
ექვსი სამეფო ფარსადანს ჰქონდა, თვით იყო მპრობელი,
უხვი, მდიდარი, უკადრი, მეფეთა ზედა მფლობელი,
ტანად ლოძი და პირად მზე, ომად მძლე, რაზმთა მწყობელი.

მამა-ჩემი ჯდა მეშვიდე, მეფე მეგრძოლთა მზარავი,
სარიდან ერქვა სახელად, მტერთა სრვად დაუფარავი;
ვერვინ ჰქადრებდი წყენასა, ვერც ცხადი, ვერცა მპარავი;
ნადირობდის და იშვებდის საწუთრო-გაუმწარავი (311—312).

ტარიელის ვარდი იყო დათრთვილული, არ დაზრული.
ყმასა უთხრა: მესწრაფების, მითხარ შენი დაფარული,
ვინ ხარ, ანუ სით მოსრულხარ, სადაური სით მოსრული?
მე სიკედილსა აღარ ვახსოვ, ვარ მისგანცა განწირული (284);

ამას დაყმუნდა ტარიელ დამწვარი, დაალებული;
ასმათ უბრძანა: მას აქეთ შენ ხარ ჩემთანა ხლებული;
რად არა იცა, უწყალო არს ლეხი ესე ლეხული
კჳლა ესე ყმა მშკავს მტირალი, ცრეპლითა დავალებული
(303);

თუ საწუთრომან დამამხოს, ყოველთა დამამხობელმან,
ღარიბი მოკვდე ღარიბად, ვერ დაუტეროს მშობელმან,
ველარ შემსულრონ დაზრდილთა და ვერცა მისანდობელმან —
მენ შეპყნაროს თქვენმანვე გულმან მოწყალე-მომობელმან
(862);

არაბეთს გასცა ბრძნება დიდმან არბთა მფლობელმან:
თანათინ ჩემი ხელუწიჟუდ დაესვი მე, მისმან მშობელმან;
მან განანათლნეს ყოველნი, ვით მზემან მანათობელმან.
მოდიოთ და ნახეთ ყოველჳან, შემსხმელმან, შემამკობელმან!
(43);

³⁵ შ. ლლონტი, ვეფხისტყაოსნის მხატვრული ენის სპეციფიკურობის პრობლემა, 1961, გვ. 274—279.

მოსრნის მხეცნი და ნადირნი ისარმან ჩეგან სრეულმან;
მერმე ვიბურთი მოედანს მინდორით შემოქცეულმან;
შეილი, შექქმნი ნაღიში ნიადაგ ლხინსა ჩეეულმან (333).

აქვე აღსანიშნავია ერთი საყურადღებო აზრობლივი დამ-
თხვევა: „აზმათა“ ავტორი ამბობს: „მაიძულებელი გული აღძრავს
ორღანოსა გონებისასა“, ე. ი. გული არის მამოძრავებელი ძალა
ტვინის მოქმედებისა (ანუ გონებისა და ცნობისა). ამასვე ამბობს
რუსთაველი:

გული, ცნობა და გონება ერთმანერთზედა ჰკიდიან:
რა გული წავა, იგიცა წავლენ და მისკე მიდიან“ (548).

2. ორივე თხზულების ავტორები ხმარობენ უცხოური წარ-
მოშობის სიტყვებს, რომელნიც იმდროის სალიტერატურო ენაში
ჯერ კიდევ ნაკლებად იყო გავრცელებული. ეს სიტყვებია: ღაზო,
სკამი, დარანი (სადარნო), არშადანი, ზარი და ზაჰმი (ზეიმი) და
მისთანები. მაგ.:

„აზმანი“

„ვეფხისტყაოსანი“

წარუღეს დროშაცა, ხალიჯაგან მოშორვება საყვარლია მას შექმნო-
ღაზოდ წარმოგზავნილა (გვ. 71—72). და მისად ღაზოდ (141, 1).

ანაჲ შანა იყო შეაწორებული საყუ- ერთაი ახლავა აეთანდილ, წინაშე უზის
რები ღა სკამები, ბაჟიონად შემ- სკამითა (103, 4).

რამელიმე იყოტოდა დარანოათა მას ღავე უქნეს სადარნო უცრუო,
და მენ გამავრდა (გვ. 100)⁹¹. ანაიჩარები (141, 3).

მოიღეს არშადანი (გვ. 33, 73, მივეტანოთ არშადანად (1233, 2),
103, 109). საარშადნოდ რაცა სჯობდა (462, 2).

იყო ზარი და ზაჰმი ქალაქსა შინა ზამი გაადიდეს (336, 4), ზეიმი და
(გვ. 27). მაშინდელი ზარი და ზეიმი ზარი იყო (73, 3), მაქეს ზეიმი და
ვისგანმცა ენაჲნ გამოთქვა (გვ. 73). ხარები (313, 3).

მ. შიუხედავად იმისა, რომ „აზმანი“ დაწერილია რთული
ენით, მისი ავტორი მაინც ახერხებს ღინამიკური მოქმედება აღ-
წეროს სხარტად, მკაფიოდ და ნათლად, ის რამდენიმე ფრაზაში

⁹⁰ განოცემაშია „სკამების“ ნაცლად „სარკმლები“ (ი. ჯავახიშვილი,
ქართ. ერის ისტორია, II, 1913. გვ. 664—665).

⁹¹ განოცემაშია „დარანოათას“ ნაცლად „დარბაზოანთა“.

ლაკონურობით მოგვეთხრობს დიდ ამბებს და ამას აღწევს მიმ-
ლეობისა და ზნეობის საშუალებით. ზნეობის სიუხვე ერთ ერთი და-
მახასიათებელი ნიშანია „აზმათა“ ავტორის ენისა. აი საამისო მა-
გალითები:

თაშარი „გვრგვინოსან ყოფად აღვიდეს და ამაღლდეს
და დაჯდეს საყდარსა თჳსთა ზამათასა“ (გვ. 26). მეფეს „თაყ-
ვანისცეს, დალოცეს და აღიდეს სპათა შვდისავე სამეფო-
სათა“ (გვ. 27), თანაშეფიცულნი და თანაშემწენი „შეიყარნეს
და უკუადგეს თამარს, დაადგინეს ახალი სიმტკიცე ყუთლუ-
არსლანის გაშუებულობისა“ (გვ. 31), „ესრეთ იწყინა და გაი-
კვრვა და გაიგონა უკლებელზან გონებითა და საუნჯემან სიბ-
რძნისაჲნი“ (გვ. 31), „ამას შინა იხარებდეს, იშუებდეს, ნადი-
რობდეს, მხიარულობდეს“ (გვ. 38), „დაესხნეს, ამო-
სწყვტეს და აიღეს დიდძალი ნატყუენავი და იავარი“ (გვ.
39), „გააქცივნეს და ამოსწყვდნეს და დატოვნეს და
მოვიდეს თჳსადვე სამეჯოდ წინაშე მეფისა“ (გვ. 40), „ომი
გარდაიქადეს, გააქცივნეს და შემოიქცეს ზნითა გა-
ზარჯენულნი“ (გვ. 40), „მანვე სუემან და სიპართლემან თაშარისჲნი
დასცა რისხვა ღმრთისა უხილავი და, ვითარცა გედგონისგან
გასძიეს, მცირედნი მიეწივნეს და გააქცივნეს, ჩამო-
ყარნეს და დატოვნეს, ვინა რჯის ძლით-საჲე გარდაიხუ-
ეწა“ (გვ. 61), „პირითა მხიარულითა გარდამოკდეს, თა-
ყუანისცეს, დალოცეს და ქება შეასხეს მეფესა და ბუმ-
ბერაზთა მისთა“ (გვ. 72). რუჟანდინის მებრძოლნი „განკრთეს და
მოიღეს ჯოგი; აღიჭურნეს და აღსხდეს ჰუნეთა, ბარგი
და კარვები დაუტევეს. რა მოვლეს კარავთაგან, წინაგა-
ნეწყვნეს და ეახლნეს წინამბრძოლნი ორთავე და იქმნა
ომი ფიცხელი“ (გვ. 96), ქართველმა ნეომრებმა ქალაქ ზანგანის
ზღუდენი „შემოკუთრიტნეს ყოველგნით და შემოვიდეს,
მოატყუევეს და აღივსნეს საქონლითა. დადგეს და მცი-
რედ განისუენეს და მიერ აღმკედრნეს და წარემარ-
თნეს ხორასნად და მწუხრი მივიდეს მცირესა სოფელ-ქალაქსა
მუსულმანსა, რომელი მოაკრეს და განისუენეს სადამე“
(გვ. 107).

ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში ილია ჭავჭავაძემ შენიშნა, რომ
რუსთაველის სტილის სპეციფიკური ნიშანია ზნეობის ჭარბად ხმა-
რება. იგი წერდა: შოთას „ფრაზეოლოგია გასაოცარს სიუხვეს ზნე-
ობის ხმარებისას წარმოგვიდგენს. დიდ ღირსებად ვუთვლით რუს-
თაველს, რომ ამ დედა-ძარღვს ჩვენის მეტყველებისას ასეთი განიე-

რი გზა და ავალა მისცა“⁹⁸. „აზმათა“ ავტორის მსგავსად, რუსთაველი ზმნებს უხვად ხნარობს, მაშინ როდესაც ის მოგვითხრობს ბრძოლის ეპიზოდებს, ან გვაგრძნობინებს მოქმედების სისწრაფესა თუ ექსპრესიას. აიგი ქართულში არსებული ზმნების მარაგით არ კმაყოფილდება. მისთვის ეს მარაგი უქმარია და ამიტომ აზნაუებს სხვადასხვა სახელს, არა მარტო სახელს, უფროშო სიტყვებსაც და ამით სისწრაფის, მაშასადამე, ეკონომიურობის მაქსიმალურ ეფექტს იძლევა“⁹⁹. დავიმოწმოთ რამდენიმე მაგალითი:

მიჰხოცდეს და მიიხროდეს, შინდორს სისხლთა მიასხმოდეს
(76,2).

მე წავიდე, მოვიარო, ვილაშქრო და ვინაპირო (141,1)-

შევჯე, წავე, ბაღას მივე, ვითა სცნობდე ღვინთა ზომით!
ბაღა შევლე, კოშკი დამსვდა, ასმათ ვნახე ძირსა დგომი;
ვნახე, ვსჭვრეტელი ნაირებად, ცრემლი აჩნდა ღრმითა,
დამიმძიმდა, არა ვკითხე, ჩემი სჭირდა მიაღწა ნდომით
(518).

მესვეოლეს, მაკოცებდეს, ატირდეს და ამატირეს
(645,3).

რა გათენდა წამოვიდა, აკოცა და გაეყარა (659,3).

გული მისი უნახავი ტირს და სულთქვამს, ვაებს, უონს,
არას კაცსა არ იახლებს, ერიდების, ჰკრთების, ქსუობს
(775,3—4).

მათ ლაშქართა ყოლბსა შუა ორში სათვე გარდმოფრინდა;
ყმაზნ ცხენი შეუტრია, გაამაყდა, არ შეშინდა,
შესტყორცნა და ჩამოაგდო, დაეცა და სისხლი სდინდა,
გარდახდა და ფრთენი დასჭრნა, წყნარად შეჴდა, არ
აქშინდა (980).

⁹⁸ ი. ქავჭავაძე, თხზულებათა სრული კრებული, IV, 1955, გვ. 89.

⁹⁹ ვ. ბერიძე, შოთას პოეტიკისათვის (ენიზის მოამბე, III, 1938, გვ. 178). შდრ. იუსტ. აბულაძე, XII საუკ. ქართული საერო მწერლობა და ენოფილსტაოსანი, 1922, გვ. 173—180; ა. ბარამიძე, შ. რუსთაველი, 1958, გვ. 235—236.

გარდა ამისა, ორივე თხზულების ენაში შეიმჩნევა ზმნათა წარმოების ნაკლებად გავრცელებული ფორმებიც. ზემოთ, „აზმათა“ ძირითადი ტექსტისა და „ბოლოსიტყვის“ ენობრივი შედარებისას შევხვით სახელის ფუძიდან ნაწარმოებ ზმნათა ფორმებს (იდიდსიტყვა, იზამებრცა, იმათებურეს, იყოვლისფერა) და მათ შიშის დავასახელეთ აგრეთვე რუსთველური ზმნა „იქედგოროსა“. ანგვარი წარმოების ზმნები სხვაე მოიძებნება „ვეფხისტყაოსანში“, როგორც მაგ. აგულჩილეს (1713, 2), იფერმკრთალეს (173, 2), იასოცნეს (1161, 3; 1453, 4), გაათანისთანე (307, 3; 1643, 3) და სხვა¹⁰⁰. რუსთველური თქმაა მაგ. „თავი გაითავისწინა“ (171, 2), ე. ი. თავი გაიზარტოვა; მის პარალელს ვპოულობთ „აზმანში“ — „გარდაითავისა [თამარ]... ვითარცა სამოთხე“ (გვ. 29, 2), ე. ი. თამარმა თავისთავი გადააქცია სამოთხედ. ასევე საყურადღებო ფორმებია: ვიმთხრებლე, ე. ი. ორმო ამოვითხარე, ან ორმოში თავი ჩავიგდე (გვ. 4), „ფასი გლახაკთა აქელსაქმრის“, ანუ ზელსაქმით ნაშოვნ ფასეულობას გლახაკებს ახმარებდა (გვ. 81), აღძველნა — ძეგლი დაუდგა, გამოაქანდაკა, გამოსახა (გვ. 2), ეთანებოდეს — შეუერთდნენ და მისთანები. ერთი სიტყვით, „აზმათა“ ავტორი და რუსთაველი არა მარტო უხვად იყენებენ ზმნებს, არამედ ქართულ სიტყვათა წარმოების შესაბამისად ისინი სახელებსაც აზმნავენ და ამით ფრაზას მოხდენილი ლაკონურობის ელფერს ანიჭებენ. მათთვის ცნობილი იყო სიტყვათა გაზმნავენის ის წესები, რომელნიც ტრადიციულად არსებობდა ძველ ქართულ კლასიკურ მწერლობაში.

4. მხატვრული ჩეტყველების გამრავალფეროვნებისა და მუსიკალური ელერადობის შიშინით, ინტონაციის გასაძლიერებლად და ამა თუ იმ მოვლენისა ან მოქმედების მიმართ ყურადღების გამახვილებისათვის ორივე ავტორი იმპარათეს ე. წ. ვერბალურ ალიტერაციას. პ. ინგოროყვა ამ მხატვრული ხერხის ნიშნად ასახელებს რუსთაველის ცნობილ ტაეას: „ნხე აღარ მხოვბს ჩვენთანა, დარი არ დარობს დარულად“¹⁰¹. ეს პოეტური თქმა ვერბალური ალიტერაციის საუცხოო ნიმუშია. ანალოგიური ტაეპები „ვეფხისტყაოსანში“ უხვად მოიპოვება. რუსთაველი წერს:

¹⁰⁰ შტრ.: შ. ლონთი, ვეფხისტყაოსნის მხატვრული ენის სპეციფიკურობის პრობლემა, 1961, გვ. 297—303.

¹⁰¹ შ. რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, 1937, პ. ინგოროყვას შესავალი წერილი, გვ. XVIII; თამარ მეფის იამბიკონი (მნათობი, 1941, № 3, გვ. 140).

მიკერის, რად სცალს წყლიანობად, რად არ გულსა შეიურვებს? —
ვინ არ მისცემს ქაღებულსა, მოურავსა მოიმღურვებს.
თქმულა: ქრთამი საურავსა ჯოჯოხეთსა დაიურვებს
(764,2—4).

ამ ტაეებს ნხატვრულ სიძლიერეს ანიჭებს „ურე“ ზგერათა
კომპლექსის ალიტერაცია. აქ გვხვდება ერთი ძირიდან ნაწარმოები
რამდენიმე სიტყვა სხვადასხვა მნიშვნელობით. რუსთაველი აზგვარ
ლექსიკურ ერთეულთა გამოყენების შეუდარებელი ოსტატია. „ვეფ-
ხისტყაოსანში“ მრავლად დაიდგნენ ისეთი ტაეებიც, რომლებიც,
როგორც კ. ჭიჭინაძე შენიშნავს, „ქარცეცხლივითაა დატრიალე-
ბული“ ერთი ძირიდან მიღებული რამდენიმე სიტყვა:

ნახ: ნახეს და ნახვა მოუნდა უცხოთა სანახავისა (85,4).

გულ: რა გულსა უთხრა გულისა სიტყვანი საგულისონი
(719,1).

ძლ: აჰა, მზეო, გეჯები შენ, უმძლესა მძლეთა მძლესა
(957,2).

ხაფ: მან გაახაფოს ხმა ხაფი, კვლა უფრო გასახაფავი
(1315,3).

სარ/სრ: ნაძლევისა მათისათვის ისროდეს და ერთგან სრვიდეს
(73,4).

მოსრნის მხეცნი და ნადირნი ისარმან ჩემგან სრეულმან
(333,1).

რუსთაველი ვერბალური ალიტერაციით ჰქმნის მხატვრულად
ძლიერსა და აზრობლივად გამართულ ტაეებს, რომლის მთელი ფრა-
ზა ჟღერს რაღაც არაჩვეულებრივი პარმონიული ინტონაციით¹⁰².

ეს მხატვრული ხერხი დამახასიათებელია აგრეთვე „აზნათა“
ავტორისათვის. მწერალს ვერბალური ალიტერაციით პროზული
ტექსტი პოეტური თხზულების სიმალღემდე აჰყავს. დავიმოწმოთ
რამდენიმე მაგალითი:

¹⁰² ამ მხატვრული ხერხის შესახებ ვრცლად იხ.: კ. ჭიჭინაძე. ალიტე-
რაცია, 1925, გვ. 33—39; ა. ბარამიძე, შ. რუსთაველი, 1959, გვ. 256—259;
შ. ლონტი, ვეფხისტყაოსნის მხატვრული ენის სპეციფიკურობის პრობ-
ლემა, 1961, გვ. 120—124, 149—150.

„იურჯის და უიროდა ურვა-ქმნისათვის ყოველთა შე-
ურევებულთათვის“ (გვ. 52), „იხილეს სიმრავლე სრვილისა
და მოსრვილისა“ (გვ. 9), „სცემდა და იცემებოდა,
სრვიდა და ისროლებოდა“ (იქვე), „კუალად მემცლევემან
ძლევათამან ჩუელებითავე მოგუაგოს უძლეველობა“ (გვ. 14),
„ყუთავილი უკუდავთა ნაწილისა აღმოგუიყუავილა“ (გვ. 57),
„შემსგავსებული საქმეთა მათთა მიაგო მისაგებელი“ (გვ. 20),
„სოლომურიცა მოიპოვა ქცევა და ქცევითა და ქცეულმან
და წარწყმედითა წარწყმედულმან“ (გვ. 40—41), „შერ-
ყევით შეარყივნა და დასცნა ზღუდენი“ (გვ. 63), „აწვიეს
და მოიწვიეს... დედოფალი რუსუდან“ (გვ. 64), „მაშინ აღი-
ქურა და შეიქურა მეფე“ (გვ. 69).

აღსანიშნავია ამგვარივე ალიტერაციის ერთი საინტერესო
შემთხვევა: „უბოძის საბოძვართა სიმრავლე და წარგზანის
პატივითა ძმებრივითა და მონებდა და მსახურებდა იგი მ-ო-
ნებითა ყმებრივითა“ (გვ. 39). სადაც სიტყვები „ძმებრივითა“
და „ყმებრივითა“ ისე ღღერენ, თითქოს პირველი და მეორე წინა-
დადება ერთმანეთს ერითმებაო.

„აზმანში“ ვხვდებით ვერბალური ალიტერაციის სხვა ნიმუ-
შებსაც: „მნადირებელი და მომნადირებელი“ (გვ. 6). „აღმხილვე-
ლი და გამომხილველი“ (გვ. 13), „სისრულე დაუსრულებელი“ (გვ.
11), „მთხრებლი მთხრებლისად“ (გვ. 19), „მყუარებელნი და ყუა-
რებულნი“ (გვ. 23), „რიცხვ ურიცხვ არს და ჰამარი უჰამარავი“
(გვ. 29), „წარმოაჩინა და აღმოაჩინა“ (გვ. 27), „მიზეზი უმიზეზო,
სიტყუა უსიტყუე, საქმე უქმი“ (გვ. 12), „ზარი უზარო და ჰამარი
უჰამარო“ (გვ. 70) და სხვა, რომელთაც ბევრი საერთო აქვთ რუ-
სთველურ თქმებთან. ერთი სიტყვით, „აზმათა“ ავტორი და რუს-
თაველი შეუდარებელი ოსტატობით იყენებენ ძველ ქართულ მწერ-
ლობაში შემუშავებულ მხატვრულ ხერხს—ე. წ. ვერბალურ ალი-
ტერაციას.

5. ორივე ძეგლში შეინიშნება პოეტური განმეორებაც, რო-
მელიც საერთოდ რიტორიკული მეტყველების ერთ-ერთი აუცილე-
ბელი ატრიბუტია. მწერალი ამგვარი მხატვრული ხერხით აძლიე-
რებს ამა თუ იმ სიტყვის მნიშვნელობას, ყურადღებას ამძაფრებს
მისთვის სასურველ მოვლენებზე, ამალღებული ფორმით გამოსთ-
ქვამს აზრს, დამაჯერებლობით წარმოგვისახავს გრძნობებსა და გან-
ცდებს. ჯერ კიდევ ნ. მარმა შენიშნა 1910 წელს: „Повторять
одно какое-либо слово при перемене сочетающагося с ним по-

ნაქმნა დოვოლნო იკლასენიქ პრესა შოტა¹⁰³. საამისოდ მან და-
იმოწმა რამოდენიმე ტაეპი „ვეფხისტყაოსნიდან“:

შო რ ი თ ბნელა, შო რ ი თ კვდომა, შო რ ი თ დაგვა, შო რ ი თ ალვა
(27,3).

შ ა ბ ა შ სიტუვა, შ ა ბ ა შ კაცი, შ ა ბ ა შ საქმე, მისგან ქმნილი
(759,4).

ბ რ ძ ე ნ ი, ვინ ბ რ ძ ე ნ ი, რ ა ბ რ ძ ე ნ ი? ხელი ვითა იქმს
ბ რ ძ ნო ბ ა ს ა (886,1).

გ ა ქო. ვით გ ა ქო, რ ა გ ა ქო, არ სა ქ ე ბ ე ლ ი ენითა (917,3).

პოემის პოეტური განმეორებანი სპეციალურად შეისწავლეს
ა. ბარამიძემ და შ. ლლონტმა, რომელთაც უხვი საილუსტრაციო
მასალით ცხადვეს განმეორებათა მხატვრული თავისებურება და
მათი როლი რუსთაველის მეტყველებაში. ორივე მკვლევარი სწორად
აღნიშნავს, რომ „ვეფხისტყაოსანში“, მოიპოვება განმეორებანი
ფრაზისა და მისი ნაწილებისა, ზმნებისა, სახელებისა, ზმნისწინისა,
ზმნისზედისა, კავშირის, შორისდებულისა და მეტყველების სხვა
ნაწილებისა¹⁰⁴. ასე, მაგალითად, განმეორებანი—

ზმნისა:

„მივეგებვი, მომეგებოს, ატირდეს და ამატიროს (883,3).

ნაცვალსახელისა:

რ ა უთქვამს, რ ა მოუჩმახავს, რ ა წიგნი მოუწერია (1090,4);

რ ა სიავე, რ ა სირეგვენე, რ ა შლეგობა, რ ა შმაგობა (765,2).

კავშირისა:

შესტყორცა და ჩამოაგდო, დაეცა და სისხლი სდინდა,

გარდახდა და ფრთენი დასჭრა, წყნარად შეჯდა არ აქმინდა
(980,3—4).

ნაწილაკისა:

ა რ ც ა დაადლო ტირილი, ა რ ც ა რ ა გაიგონა მან,

ა რ ც ა გახლიჩა ბაგეთათ თავი ვარდისა კონამან (89,3—4).

¹⁰³ TP, XII, 1910, გვ. 38.

¹⁰⁴ ა. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი, 1958, გვ. 256, 262—263. შდრ.
მისივე, ნარკვევები, III, 1952; შ. ლლონტი, ქართველი მწერლების მხატვრუ-
ლი ოსტატობის თავისებურებანი, სოხუმი, 1957, გვ. 3—21; მისივე, ვეფხისტყა-
ოსნის მხატვრული ენის სპეციფიკურობის პრობლემა, 1961, გვ. 165—172.

აბევე პოეტური განმეორებანი ერთ-ერთი საყვარელი მხატვრული ხერხია „აზმათა“ ავტორისა. მაგ.: განმეორებანი—

ზმნისა: „იმატა, იმატოს და ზერმეცა იმატა“ (გვ. 21), „იზმნა სუენი, იზმნა ძლევანი, იზმნა ნათელი“ (გვ. 59);

ნაცვალსახელისა: „რანი გლოვანი, რანი ტყეზანი, რანი ვალებანი, რანი სისხლ-რეულთა ცრემლთა ნაკადნი ათასკეცნი, რანი მოთქმანი“ (გვ. 25);

რიცხვითი სახელისა: „ხუთასი შუბი ხუთასსავე კაცსა ხუთასისა ცხენისა და კაცისათვის შეეცა და ხუთასსა ზედა დასოძილი იხილეს“ (გვ. 105);

ზმნისზედისა: „მიეგებეს წინა ოვსნი და ყიფიანნი ახალნი, და შემდგომად ამისა—ჰერნი და კახნი, შემდგომად—ქართველნი, და შემდგომად—მესხნი და თორელნი, შავშ-კლარჯ-ტაოელნი, შემდგომად—სომხითარნი, შემდგომად—აფხაზნი და სუან-მეგრელ-გურიელნი რაჭა-თაკურ-მარგუელითურთ და თვთქარვის კარსა—ქელისუფალნი და შინაურნი“ (გვ. 65);

ნაწილაკისა: „ვერ შეიტყუა იგი საშუებელმან ამისმან საწუთრომსამან, არცა მეფობამან გვრგვინისამან და სკაპტრისამან, არცა ქუათა პატიოსანთა უხუად ქონებამან, არცა სპათა სიმრავლემან და ესოდენ სიმკნებმან“ (გვ. 79) და სხვა¹⁰⁵.

კავშირისა: „პირველად წყალობითა მიმფენმან იმიერთა და ამიერთა, ზემოთა და ქუემოთა, დიდებულთა და აზნაურთა, სპასალართა და სპასპეტთა, წინაურთა და გარეშეთა გელ-ყო შეპყრობად“ (გვ. 5), „და კუალად შემქცეველთა იხილეს სიმრავლე სრვილისა და მოსრვილისა, კელმწიფეთა და დიდებულთა, აზნაურთა ღომთა და მონათა, სიმრავლე კარაეთა და სარაფარდათა, სიმდიდრე თუალთა და მარგალიტთა, ოქრომთა გედილთა და უქედელთა აქლემთა, ცხენთა და ჯორთა და ყოველთა განძთა, სოფლისა სიმდიდრეთა და მონაგებთა აღსარიცხუად გარდარეული“ (გვ. 9), „მოვიდოდეს ქუეთითა სიმწუავენი და მოკუეთილებანი ისრისანი, მფეტებანი ჭრმალთანი და მკეთქელობანი ჰოროლთანი“ (გვ. 52). „იწყეს რბევად და ჯოცად, ტყუებად ცხადად და ღამით“ (გვ. 111).

„და“-კავშირის გამეორებით „აზმათა“ ავტორი იძლევა მხატვრული ჩამოთვლის ნიმუშებსაც.

6. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ მხატვრული ჩამოთვლა რუსთაველის ერთ-ერთი საყვარელი ხერხთაგანია.

¹⁰⁵ შდრ. „ბოლოსიტყვის“ ტექსტი, აქვე გვ. 48.

ა. ბარამიძე წერს: „აზრობლივ სიმკვეთრესა და მხატვრულ გამოზ-სახველობითს შნოს ბევრად უწყობს ხელს მხატვრული ჩამოთვლის ხერხი, რაც ვეფხისტყაოსნის მთელ ტექსტს აფეროვნებს“¹⁰⁶. ასე მაგალითად:

გლაზაკთა მიეც-საჟურჳლე: ოქრო, ვერცხლი და რვალია (158,4);
მოეშორდი ლხინსა ყველასა, ჩანგსა, ბარბითსა და ნასა (179,4);
სრულად ნათლითა აიესო სახლი, შუკა და უბანი (480,3);
მტერთა ექადლა, წყრებოდა, იგინებოდა, ჩიოდა (593,4);
ქებეს, უზახის, უყივის დღეებრ ღამეთა მთველი,
სამ დღემდის მოვლო მრავალი ზევი, შამნარი, ტყე, ველი (864,2—3);
მოეხვია, გარდუკოცნა ხელი, ფეხი, პირი, ყელი (1435,2) და სხვა.

ამგვარი მხატვრული ჩამოთვლის ნიმუშებს ვხვდებით „აზნა-თა“ ტექსტშიც:

„იხილა ზეფემან კონსტანტინე საყუარელნი და საკუთარნი ვეზირნი, სპასალარნი, ჯელისუფალნი და თავადნი, დიდებულნი და აზნაურნი, მონანი და მოყმენი“ (გვ. 10), „იშუებდეს დრიაღ მპო-ნელნი შამა ძისა და ძე შამისა, ძმა ძმისა და თჳსი ნათესაჲისა, პატ-რონი ყმისა და ყმა პატრონისა“ (გვ. 10), „იქმნა განდგომა, ბრძო-ლანი, კლვანი, სისხლნი და რბევანი“ (გვ. 18), „იქმნა ქორწილი სახე-დაუდებელი და იგავ-მიუწვდომელი: სიმრავლენი სახეობათანი ძღუნობანი და ნიკებანი თუალთა და მარგალიტთანი. ოქრო-ქე-დილთა და უჭედელთანი, სიმდიდრეთა და ღირთა კერულთა და უკერულთანი, მსგეფსამდი სიხარული, შუება, ძღუნობანი, გაცემე-ნი“ (გვ. 37), თამარმა „ნახნა მოყმენი ჳისნი პირითა ბრწყინვალე-თა, თუალითა ტკბილითა და გულითა დაჯერებულითა“ (გვ. 52—53), „იხარებდეს, იშუებდეს, იმოთხილდეს სამოთხისა ანის საწუთო-ასასა განმათავისუფლებელნი ტყუეთანი, შემწირველ-ნი ეკლესიათანი, მწირველნი მღვდელთანი და მიმცემელნი მონაზონთანი, მოწყალენი გლაზაკთანი, ერთბაშად მადიდე-ბელნი ღმრთისანი“ (გვ. 57)¹⁰⁷, „იწყეს ზეიდაღმან ბრძოლად და რბევად და კლვად და ტყუეობად და დაწუად“ (გვ. 111), „მო-ვიდეს მეფეთ-მეფესა და მზეთა-მზესა და დედოფალთ-დედოფალსა წინაშე“ (გვ. 103), „მოვიდეს ყადნი, ხოჯანი, დარვეშნი და ყო-

¹⁰⁶ ა. ბარამიძე, შოთა რუსთაველი, 1956, გვ. 233—264.

¹⁰⁷ ეს წინადადება არის აგრეთვე მიმღეობის ფორმათა უხვად ხმარების მშვენიერი ნიმუში.

ველნი თავადნი თავრეყისანი, მოიღეს ოქრო და ვეცხლი, ლარი, ცხენები, ჯორი და აქლემი, თუალი, მარგალიტი, შესამოსელი, საზრდელი კმა-საყოფელი ლაშქართათჳს“ (გვ. 106) და სხვა...

მხატვრული ჩამოთვლით „აზმათა“ ავტორი ცხადლივ და შინაარსიანად აღწერს ამა თუ იმ საბრძოლო მოქმედების დეტალს, თამარისა და დავითის სახელმწიფოებრივი საქმიანობის ცალკეულ მხარეებს და ნათლად ავლენს ადამიანთა გრძნობებსა და განცდებს. პროზა მწერალს მეტ გასაქანს აძლევს, რათა მხატვრული ჩამოთვლით მან თხრობა გააცხოველოს და წასაკითხად საინტერესო გახადოს.

7. რუსთაველი ამა თუ იმ სიტუაციისა თუ განცდის ზედმიწევნით წარმოსახვისათვის, ცდილობს იხმაროს ისეთი გამოთქმები, რომელნიც შეესიტყვებიან პერსონაჟთა სულიერ მდგომარეობას. თუ პოემის რომელიმე გმირი რაღაც დიდი უბედურებისა და ძლიერი მწუხარების გამო სულიერად იტანჯება, ტირის ან მოსთქვამს, მაშინ რუსთაველი თავის გმირს წარმოგვიდგენს როგორც თვალთაგან მოწაღენი სისხლნარევი ცრემლით მოტირალს. პოეტი ამბობს: ტარიელს, რომელიც „ჯდა მტირალი წყლისა პირსა“ (84,1),

უცხოლ რადმე ამოსკვნოდა გული ცეცხლთა ნადებარი,

ც რ ე მ ლ ს ა ს ი ს ხ ლ ი ე რ ე ო დ ა, გასდის, ვითა ნაგუბარი

(88,3—4).

ასევე ავთანდილი, თინათინისაგან გაყრილი, მიემართებოდა რა ტარიელის დასახმარებლად, გზად, სადაც „წყალი ნახის, გარდახდის, უჭვრეტდის ჭაელსა წყლისასა, მას თანა-ჰრთვიდის ნაკადსა სისხლისა ცრემლთა ტბისასა“ (840,3—4). როდესაც ფრიდონი და ავთანდილი ზივიდნენ ზღვის პირას და ფრიდონს გაახსენდა ამბავი ტყვექმნილი ნესტანისა, მაშინ ორივე მეგობარი, რუსთაველის თქმით, „მუნ დაადენდეს ნაკადსა სისხლისა ცრემლთა ტბისასა“ (1022,3). გაპარვის წინ როსტევეანისადმი მიმართულ ანდერძში ავთანდილი მეფეს ევედრება: მე თუ დავიღუბო, შემიწყალე და შემინდე, ოღონდ გაბარებ, ჩემს რჩეულ მონას შერმაღინს და

ნუგეშინის-ეც წყალობით, ჩემგან წყალობა-ჩვეულსა,

ნე დაადინებ თვალთაგან ცრემლსა, სისხლითა ფრქვეულსა

(806,3—4).

რასაკვირველია, ტირილის დროს ადამიანს თვალთაგან მხოლოდ ცრემლი მოსდის, მაგრამ, რაკი პოეტი გმირებს სისხლნარევი ცრემლს ან სისხლსა და ცრემლს ერთად აფრქვევინებს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ის ამ შემთხვევაში გულისხმობს ტირილის ისეთ ჩვევას, როდესაც ადამიანი ფრჩხილებით სახეს იხოკს და თვალთაგან მონადენ ცრემლებს ურთავს ღაწვებიდან გადმოფრქვეულ სისხლს. მართლაც, „ვეფხისტყაოსნის“ გმირები ტირილის დროს ხშირად სახეს იხოკენ და ამის შედეგად მათ სახეზე სისხლის ღვარი ჩამოსდით. მაგ. „ასმათს სდის ღვარი სისხლისა, ღაწვთაგან ნახოკარისა“ (498,3), ან მის „მკერდსა წითლად უღებვიდა სისხლი ღაწვთა ნაწვეთალი“ (570,4); ასევე დაბნედილი ტარიელის გამო შეწუხებული ავთანდილი „პირსა იხოკს, ღაწვთა სისხლი ჩასდიოდა მისსა მკერეტსა“ (1343,1), ტარიელიც მოუცაეს „სივდათა და სისხლისა ღაწვთა ღენასა“ (310,4), დატმანთან შეფარებული ნესტანიც ნიადაგ ცრემლსა ღვრის და „მჩქეფრად სისხლის ნაკადი მოსდის ალვისა ხისაგან“ (1147,3). ერთი სიტყვით, „ვეფხისტყაოსნის“ გმირები სისხლნარევი ცრემლს აფრქვევენ მძიმე სულიერი განცდის შედეგად მაშინ, როდესაც სატრფო სამუდამოდ დაკარგული ჰგონიათ, როდესაც მიჯნურნი (მეგობარნი) ერთმანეთს დიდი ხნით შორდებიან, ან მაშინ, როდესაც მათ რაიმე მოულოდნელი უბედურება დაატყდებათ თავს, ან ვინმე მოუკვდებათ.

სხვადასხვა უბედურებით გამოწვეული გლოვანი, ცუდბანი და ვაებანი აღწერილია „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტშიც და, რაც საყურადღებოა, აქაც პერსონაჟები „ვეფხისტყაოსნის“ გმირთა მსგავსად სისხლნარევი ცრემლს აფრქვევენ. „აზმათა“ ავტორის ცნობით, ბურღუხან დედოფლის გარდაცვალებისას გიორგი მეფემ თმები და წვერი დაიგლიჯა ოქროთმოსანი აბესალომის მსგავსად, და „ცრემლთა ნაკად დენითა ათასეულთა და ბევრეულთა მცემელმან მკერდსა, მკულელ ულონო-ქმნილმან აღიკუეცა თმანიცა თავისა მისისანი... და შემუსრვილითა გულითა აღისწრაფა შეყრად“ თამარისა, „რომელსა ნათელი ცისკროვანება ჰაერისა მისისა სიმრუმედ გარდაქცეოდა, და ნაკადნი ცრემლთანი ოთხთავე [ე. ი. მამა-პეილის] თუალთაგან, მოხუევისა შინა ურთიერთას, მსგავსად სამოთხისა მომცენარეობდეს სახედ გეონისა“ (გვ. 2). ასევე „აზმათა“ მიხედვით, გიორგი მეფის გარდაცვალება იყო რაღაც დიდი „საშინელება შთამოსაცხერი მანანათა და ვარსკულაეთა“ და, როდესაც ეს თავზარდამცემი ამბავი შეიტყო თამარმა, „უმრუმო ნათელი შეიზლუდა ბნელითა. თმათა დამფხურელსა თამარსა უღწროზდა წყარო სისხლისა

წყაროსა ცრემლთასა“ (გვ. 24)¹⁰⁸. შემდეგ ის და მისი მამი-
და, დედოფალი რუსუდან, „მომხუეველნი ურთიერთისანი
და მოლტობილნი სისხლ-რეულთა ცრემლითა შევი-
დეს ტაძარსა სამეფოსა“ (იქვე). იქ მყოფთაგან ყველანი დას-
ტყროდნენ უდროოდ გარდაცვლილ მეფეს და თვალთაგან მოსდიო-
დათ „სისხლ-რეულთა ცრემლთა ნაქადნი ათასკეცნი“
(გვ. 25)¹⁰⁹.

გიორგი-თამარისა და თამარ-რუსუდანის გლოვის ეპიზოდები
უნებურად გვაგონებენ „ვეფხისტყაოსნის“ ერთ ეპიზოდს, სადაც
ძლიერი ექსპრესიულობითაა აღწერილი ტარიელისა და ასმათის ტი-
რილი. როდესაც ტარიელი ხანგრძლივი ხეტიალის შემდეგ გამოქვა-
ბულში დაბრუნდა დაღრეჯილი და ყოველგვარ იმედდაკარგული,
ასმათი მის დანახვისთანავე „ატირდა, მალლად ცრემლითა, ზღვა-
საცა შესართავითა“ (221,3). ტარიელი მივიდა ქალთან და სასო-
წარკვეთილებით შესჩივლა: „დაო ასმათ, ხილნი ზღვასა ჩაგვიცვივ-
დეს“, ე. ი. ნესტანი სამუდამოდ დაეკარგეთ და ვეღარ ვიპოვითო.

ესე თქვა და მყერდა ხელნი იკრნა, ცრემლი გარდმოსწვიმდეს.

ქალი შეზნდა, მოეხეია, ერთმანერთსა სისხლი სწვიმდეს.

იგი ტვერი გაუხშირა დანაგლეჯსა მათსა თმასა,

ერთმანერთსა ეხვეოდეს: ყმა ქალსა და ქალი ყმასა;

იზახიან, მოსთქმიან, მოსეშვიან კლდენი ხმასა“ (222—223).

გიორგი-თამარის, თამარ-რუსუდანისა და ასმათ-ტარიელის
ვაება და მოთქმა სამივე შემთხვევაში გამოწვეულია მათთვის საყ-
ვარელი ადამიანის დაკარგვის (ან გარდაცვალების) გამო. ამიტო-
მაც გმირები გულამიასკვნით ტირიან, ერთმანეთს ეხვევიან და სი-
სხლნარევე ცრემლებს აფრქვევენ (ერთმანეთს სისხლს აწვიმებენ).
აქ ჰიპერბოლურ-მეტაფორული ხერხით ასახულია მოთქმა-ტირი-
ლის ქართული ადათი, რომელიც ცნობილია საერთოდ ქართული
სამგლოვიარო რიტუალების აღწერილობებიდან¹¹⁰.

¹⁰⁸ შდრ. „ვეფხისტყაოსნიდან“ 1336,3-ე ტაეპი: „აღვასა წყარო ცრემ-
ლისა მორწყავს, ნაკადი ბევრები“.

¹⁰⁹ შდრ. „ვეფხისტყაოსნიდან“ 272,1-ე ტაეპი: „ქალა ცრემლი გარდმოს-
ცივდა ას-ნაკეცი, ბევრის ბეკრად“. ჩვენ ვერ გავიზიარებთ შ. ლლონტის
მოსახრებას, თითქო „ახმათა“ ავტორი „ეთეჟიკური გაახრების გარეშე გად-
მოგვეცა [თამარისა და რუსუდანის ტირილი] ფაქტს“ (დასახ. წიგნი, გვ. 107).
„ცრემლთა ნაკადი ათას-კეცნი“ და „ცრემლი ას-ნაკეცი“ უმშვენიერესი მხატვ-
რული თქმებია, რომელნიც გმირების სულიერი მდგომარეობის სიმწვავეს გა-
ხაზავენ.

¹¹⁰ სისხლ-რეული ცრემლის შესახებ იხ. აგრეთვე შ. ლლონტის დასახ.
წიგნში (გვ. 96—100).

ასეთია ძირითადად ის ენობრივ-სტილისტური დამთხვევანი, რომლებიც მოეპოვებათ „აზმათა“ ტექსტსა და „ვეფხისტყაოსანს“.

შეცდომა იქნებოდა, თუ ამ ენობრივ-სტილისტურ დამთხვევათაგან თითოეულს ცალკე აღებულს ორივე თხზულებისათვის სპეციფიკურ მოვლენად ჩავთვლიდით. მაგ., დინამიკური მოქმედების აღწერისას ზმნების ჭარბად გამოყენება შეიმჩნევა აგრეთვე „ამირან-დარეჯანიანში“; მხატვრული გამეორებისა და მხატვრული ჩამოთვლის ნიმუშებს ვხვდებით „ვისრამიანშიც“; სისხლ-რეულ ცრემლებს აფრქვევენ ვისიცა და რამინიც; ვერბალური ალიტერაცია დამახასიათებელია ჰიმნოგრაფიული ძეგლებისთვისაც; შედარებებისათვის ასტრო-ფიზიკურ მოვლენებს იყენებენ ძველი ქართველი მეხოტბენიც და, დასასრულ, ბიბლიურ ანალოგიებს ხშირად მიმართავენ აგიოგრაფები, ისტორიკოსები და საერთოდ ძველი ქართველი მთარგმნელები და განონეტყველნი, მაგრამ ყველა ეს, ერთ მთლიანობაში აღებული და მხატვრულად გააზრებული, სპეციფიკური ნიშან-თვისებაა მხოლოდ „აზმათა“ ტექსტისა და „ვეფხისტყაოსნისათვის“. ძველი ქართული მწერლობიდან ვერ დავასახელებთ სხვა რომელიმე მხატვრულ თუ საისტორიო თხზულებას, რომელსაც მოეპოვებოდეს ყველა ის ენობრივ-სტილისტური და მხატვრული იდეური დამთხვევა, რომელნიც შეინიშნებიან „აზმათა“ ტექსტსა და „ვეფხისტყაოსანს“ შორის. ეს გარემოება კი უწყობს ხელს დასმული პრობლემის დადებითად გადაწყვეტას. თავისთავად „აზმათა“ ტექსტისა და „ვეფხისტყაოსნის“ ენობრივ-სტილისტური და მხატვრულ-იდეური შეხვედრა მნიშვნელოვანი ლიტერატურული ფაქტია, რომელიც ცალკე აღებული არ კმარა „აზმათა“ საძიებელი ავტორის ვინაობის დასადგენად, მაგრამ, რაკი არსებობს ანტონ კათალიკოსის ცნობა რუსთაველის საისტორიო თხზულების შესახებ და ამ ცნობის წყაროა. ზემოთ განხილული „ბოლოსიტყვა“, რომელიც, ჩვენი აზრით, „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტის დასასრულს წარმოადგენს, მაშინ აღნიშნული ენობრივ-სტილისტური და მხატვრული იდეური პარალელები „აზმათა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორთა იგივეობის სასარგებლოდ მეტყველებენ.

ამრიგად, ანტონის ბიბლიოგრაფიული ცნობის, თამარის მატყანეთა ისტორიულ-ფილოლოგიური ანალიზისა და „აზმათა“ და „ვეფხისტყაოსნის“ ენობრივ-სტილისტური და მხატვრულ-იდეური პარალელების საფუძველზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ „აზმათა“ ავტორი (ე. ი. თამარის პირველი ისტორიკოსი) არის შოთა რუსთაველი, „ვეფხისტყაოსნის“ შემთხველი,

თამარის სამეფო კარის დიდებული და, როგორც იერუსალიმური პორტრეტის შესწავლამ გამოავლინა, დიდი სახელმწიფოებრივი თანამდებობის მქონე პიროვნება.

„ისტორიანი და აზმანი“ იმდენად მაღალმხატვრული, შინაარსიანი და მართალი ამბების შემცველი ისტორიულ-პანეგირიკული ძეგლია, რომ იგი ყოველმხრივ შეეფერება რუსთაველის სამწერლო საქმიანობას. მასში რუსთველური ჰაეროვნება გამოსკვირის, რუსთველური ძარღვიანი სიტყვა ჟღერს და რუსთველური ნიჭი და განათლება იგრძნობა.

ამიერიდან რუსთველური პრობლემების კვლევა-ძიებისას „აზმათა“ ტექსტს უფრო მეტი ყურადღება უნდა მიექცეს, ვიდრე მას აქამდე ექცეოდა, რადგანაც „აზმანი“ თამარის ცხოვრების პირუთენელი პატიანია და მისი შინაარსობრივი მხარე დიდ დახმარებას გაგვიწევს შოთა რუსთაველის ცხოვრებისა და საწერლო მოღვაწეობის ამსახველი ფაქტების დადგენაში.

ცნობილია, რომ „აზმათა“ ავტორი რუსთაველს არ იხსენიებს, მაშინ როდესაც მას მოხსენიებული ჰყავს იოანე შავთელი, სარგის თმოგველი და საერთოდ თამარისდროინდელი გამოჩენილი საეკლესიო და საერო მოღვაწენი. ზოგიერთი რუსთველოლოგი ამ გარემოებას ხსნის იმით, თითქმის პოეტი სამეფო კარიდან განდევნილი იყო და შემატიანე მას, როგორც დევნილ პიროვნებას, არ იგონებსო. ჩვენი აზრით, ამგვარი ახსნა არასწორი იქნებოდა. რუსთაველის ექსორიობის შესახებ ძველი წერილობითი ცნობა არ მოგვეპოვება, ეს მხოლოდ მკვლევართა ვარაუდია, აღმოცენებული „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთი სტროფის უმართებულო ინტერპრეტაციის შედეგად. პირიქით, პოემის პროლოგისა და „აღორძინების ხანის“ ტრადიციული ცნობების თანახმად რუსთაველი თამარის თანამოღვაწედ მოჩანს და, თუ მას „აზმათა“ ავტორი არ იხსენიებს, მხოლოდ იმიტომ, რომ „აზმანი“ დაწერილი უნდა იყოს თვით რუსთაველის მიერ. მწერალი, როგორც თვითმხილველი და თანადაშხდური, თავისთავის მოუხსენებლად მოგვითხრობს თამარის ცხოვრება-მოღვაწეობას და მისგან ნახულ თუ გაგონილ ისტორიულ ამბებს, უმთავრესად კი ქართველთა მიერ თურქ-სპარს დამპყრობელთა წინააღმდეგ მოწყობილ სამხედრო ლაშქრობებს.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

	გვ.
1. ბიბლიოგრაფიული ცნობები რუსთაველის არმოღწეული თხზულებების შესახებ	5
2. რუსთაველის საისტორიო თხზულების „ბოლოსიტყვა“ . .	19
3. „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ (ავტორის ვინაობა, შედგენილობა, დაწერის თარიღი)	26
4. „ისტორიათა და აზმათა“ შედგენილობა	40
5. „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორის ვინაობა	54
6. „აზმათა“ მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებანი „ვეფ- ხისტყაოსანთან“ მიმართებით	59